

PREFACE.

The present edition of *Subhāshitanīci* with the commentary *Ratnapetika* of Srinivāsa-sūri is based upon (1) a paper manuscript from the Government Oriental Manuscript Library, Madras, and (2) the Mysore Oriental Library copy kindly lent to me by the curator Mr. A. Mahādeva Sastriar, B.A., M.B.A.S. Though these copies are traceable to different manuscripts and supplement each other to a great extent, still in some places both were found defective. Thus the *Ratnapetika* is not available for stanzas VIII—5, IX—8, 9, 10 & 11 and X—9 & 10 and to make up for this defect the commentary of Narakesari on these stanzas has been added at the end of the book. No pains have been spared to arrive at the correct reading wherever possible, but a few doubtful points in the commentary have been left untouched, as I did not like, on my own responsibility to modify them. Modern methods of punctuation have been introduced into the commentary, with a view to make it intelligible to the ordinary reader.

Of the two available commentaries, the *Ratna-
petika* published here will be found to contain almost
all the points needed for a critical study of the work.

I am indebted to my friends Vidvan Jayarama
Venkatacharvar and Vidvan M. K. Tirumaniengar
for some valuable suggestions in determining the correct
readings.

M. T. N

Introduction.

THIS is a small poem on Morality by the Great Viśiṣṭādvaitic teacher, Sri Vedāntacharya, who lived from 1268 to 1869 A. C. The work consists of 144 stanzas divided into 12 *pūddhatts* or cantos of 12 stanzas each. In the 1st five Cantos the author condemns the ways of wicked men, while in the next five the virtuous deeds of great men are extolled. The 11th treats of 'good poets' and the last describes the wisdom of 'discrimination'.

According to tradition, this work was composed by the author for the edification of Prince *Sarcujān*(*) *Singappa Nayak* who sought moral and religious instruction at his hands. Pleased with the Prince's

* In an extra verse at the end of the work, the author has indicated these numbers by the mnemonic terms *सार्जुन 144* and *द्विपद 12*.

eagerness and devotion, the great Āchārya is said to have written three other works to the same end, viz. (1) तत्त्वसन्देश (2) रहस्यसन्देश and (3) रहस्यसन्देशविवरण. Further he is said to have addressed to the Prince the following stanza, which contains in a nutshell the essence of his religious and philosophical teachings —

सत्त्वस्थान्निभृत प्रसादय सता श्रुतिं व्यवस्थापय
 त्रस्य ब्रह्मविदागसस्तृणमिव त्रैवर्गिकान् भावय ।
 निलये शेषिणि निक्षिपन्निजभर मर्वसहे श्रीसखं
 धर्मं धारय चातकस्य कुशलान् धाराधरैकान्तिन ॥

Let us now see who this *Singappa Nayak* might be

*Professor Nēsbagiri Śāstrīyar, in his Report on a search for Sanskrit and Tamil Manuscripts 1896—97 (No 1 p. 9), identifies this Prince with *Sarajūna Singarūa Nayudu* or *Simha Bhūpala* the author of *Rasārnavasūdhakāra*, and says that he was one of the ancestors of the present Raja of Venkatagiri, and that he flourished about 1330 A C. It is also stated there that *Nayimācharya* (son of Sri Vēdāntāchārya) went to his court and defeated the opponents of the Vaiṣṇava faith

* I am indebted to Mr. H. Narasimhacharyar A. S. M. A. M. R. A. S. for this reference

We have to examine how far this identification is correct.

Rao Bahadur K. Vireahngam Pantulu, while fixing the age of the poet *Srinātha* in his treatise on the Telugu Poets, Part I), has discussed the date of this author Sarvajña Singama Nāyulu and has arrived at the conclusion that he was a contemporary of Praudha Devarāva of Vijayanagar (1122-1447). He says further that he was the 10th in descent from *Bhītāḷa Nāyudu* or *Chēṭi Reddi*, the progenitor of the Venkatagiri line of Princes, and that his work on Poetics (*Singabhūpāṭya*) was also known as *Chamatkara-chandrikā*. According to him, *Srinātha* was the court poet of *Vemū Reddi* of Rajamundry, whose inscription at Bhimavaram is dated 1131 A.C. The same *Srinātha* is said to have attended the Court of *Sarvajña Singama Nāyudu* and to have prayed to Sarasvatī that he might also approve of the title *Kori-virrabhanma* conferred on him by other Rulers. *Srinātha*'s brother-in-law, *Binneta-Potariju*, the well known author of *Āndhra-Bhāgarata*, was the court poet of Sarvajña Singama Nāyulu, who is said to have attempted to destroy that work on the poet's declining to dedicate it to him.

Again *Mallinātha* the great commentator of the 15th century (See Bhandarkar's Preface to *Mālati-Mū-*

Jhava) is said to have attended the court of Śaṅkara Singana Nāyaka

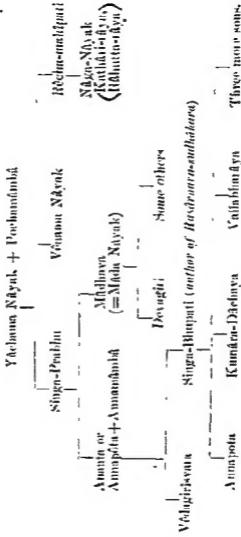
Thus we see that the renowned author of *Rasārnava-sudhākara* or *Singabhūpālīya* could not have been a contemporary of Śri-Vēdāntāchārya, who lived only up to 1369 A. C. Professor Śeshaguru Śāstrīyar's identification in question is therefore untenable

It now remains to be seen who might be the Prince, *Singappa Nāyaka* referred to in the tradition For this purpose it is necessary to examine the following pedigree of Simha-Bhūpāla as detailed in the introductory chapter of *Rasārnavasudhākara* —

* This author is said to have written also a commentary on Śaṅkara's *Saṅgītatattvākara* Professor Bhāradhara (in his *Early History of the Dekkan*, 1895, p. 112) says that this commentary is "attributed to a king of the name of Singa who is represented as a paramount sovereign of the Andhra circle," and adds that 'this Singa appears in all likelihood to be Singhana' (the Yādava king of Devagiri) I doubt very much the correctness of this surmise The colophon at the end of *Rasārnavasudhākara* reads thus

इति श्रीमदान्ध्रमहीमण्डलार्थाक्षर प्रतिगण्डर्भैरव श्रीयनपोतनरेन्द्रनन्दन
मुजबलर्भाम श्रीशिङ्गभूपालविरचिते रसार्णवसुधाकरनाम्नि नाट्यालङ्कार-
शाले—

VENKATAGIRI DYNASTY (RECHARLA-VAMSA):

In this list there is mention of a *Singha-Prabhu* who was the grandfather of the author of *Rasātrīnāvasudhākara*. A comparative study of the above dynastic list with an account of the Rajamundry Reddi rulers will enable us to see that this *Singha-Prabhu* was a contemporary of Śrī-Vedāntāchārya. The following is the summary of the account of the Kondavidu (Krishna District) and Rajamundry Reddi Rulers as given by M. Vireśalingam Pantulu —

- 1 *Polayavēma Reddi*—1328—1339 A C (Senāpati of Pratāparudīa II of Orangal) Became independent in 1328, occupied *Vinukonda* and ruled over it
- 2 *Anarema Reddi*—(son of 1) 1340—1369 A C His capital was *Addanki* (near Nellore), conquered Rajamundry. Built *sopānavādhī* for Śrīśūla (near Pātala-Gangā). Wrote a commentary in Sanskrit on the *Amaruka Kāvya*
- 3 *Allaya-Vema Reddi*—(brother of 2) 1370—1381 A C
- 4 *Annapotu Reddi*—(son of 2) fought with *Mūnda Vāyaka Venkatagiri* and was killed in a battle during his father's life-time (before 1369)

5. *Kunaraqi i Vemā Redḍi*—(son of 4) 1382—1395 A.C. Presented Rajamundry to his sister's husband *Allāda-Bhūpati* of Panṭa-kulam
6. *Allāda-Bhūpati*—(Brother-in-law of 5) Ruled over Rajamundry up to *Simhādrī* till 1415 A.C.
7. *Vemā Redḍi* and *Virabhadra Redḍi*—(sons of 6) —Ruled jointly over Rajamundry. *Vemā Redḍi* extended the kingdom up to the *Chilka Lake*; and was the Patron of *Srmdtha* (Telugu Poet) His inscription at *Bhīmāzaram* is dated 1434 A.C.

From this it is clear that *Mādhuva Nāyuk* or *Māda Nāyuk* of Venkatagiri, (who killed Annapota Redḍi in a battle) lived about 1369 A.C., and that his father *Smoa-prabhu** must therefore have been a contemporary of *Sri Vedāntāchārya*.

* Tradition makes him *साधुदान्मज्ज* which may be a mistake for *दाचनान्मज्ज*. It is however uncertain whether the title *Sarrajna* is applicable to this Prince. In fact, one of the *Mss.* of *Edānapetākā* used by me, makes no mention of this title. Though we find no reference to this title even in the *Singabhadraḥya* (*Basarnavaśudhākara*), still we know, from the various references in contemporary Telugu works, that the author was invariably known by that title. That it has been continued to the Rajas of Venkatagiri even to the present day, is evident from the title-page of *Basarnavaśudhākara* (Telugu Edition) published in Venkatagiri, 1895.

Further in the commentary *Ratnaprīthi*, we meet with the epithet राजमहेन्द्रनगरस्थित as applied to this Prince. If this be correct, we are led to suppose that Rājamundya was under the authority of the Venkatagiri Rajas at the time of composition of the *Subhāshitasūtrī*. This poem cannot in that case be later than 1340 A. C., as the Reddi rulers took possession of the country about that year. Considering, however, the style and matter of the work, I am inclined to place it between 1310 A. C. and 1320 A. C.

The poem (सुभाषितनीवी), small as it is, is a masterpiece of didactical composition, and deserves to become a common quotation. The author's main object here is to inculcate moral and philosophical ideas in one and the same stanza by paronomasia (श्लेष) or allegory (अन्यापदेश). The style is dignified and the ideas are sublime, though in one or two places the descriptions may not seem quite suited to the taste of a fastidious critic. The author is generally fond of the *Pūñjali* style though there is a tendency at times towards the *tiandi*. The ease with which our poet introduces the reader to philosophical maxims is

† In the *Rasarnavamudhakarā* it is said that their kingdom extended from the *Vindhya* to *Sivasatini* (Karnul), with *Rajachalera* as capital.

marvellous, and would be well nigh impossible in a less skilled writer. The versatile genius of the author which earned for him the title of *Sarvatantra-sratantra* is exhibited in a remarkable degree in his numerous productions covering almost every department of Sanskrit Literature. Out of the 120 works ascribed to him in all, a few important ones are noted below:—

Kāvya वादनाभ्युदय, इममन्देस; Drama महल्ल-
मूर्च्छादय; Didactic Poem मुभाषितर्नादी; Geography
भूगोलनिर्णय; Nīlpa गिन्पायमर; Dharmā-śāstra हारदिन-
तिलक; Prayoga यज्ञोपवीतप्रतिष्ठा; Mīmāṃsā-śāstra सेश्वरमी-
मांसा, मीमांसापादुका; Stotra ह्यर्षादिस्तोत्र, दयाशतक, दशा-
वतारम्योत्र, न्यासदशक, न्यासविंशति, न्यासतिलक, पादुकासहस्र,
यतिराजमस्तुति, गुरुद्वेषनाशन; Prose-stotra गुरुदण्डक, रघु-
शरमय; Viśiṣṭadvāita Philosophy पाञ्चरात्ररक्षा, सच-
रित्ररक्षा, रहस्यरक्षा, गीतार्थमङ्गलरक्षा, गीतातात्पर्यचन्द्रिका,
न्यायमिह्नाञ्जन, न्यायशरिमुक्ति, तत्त्वमुक्ताकलाप, अधिकरणमारा-
वर्त्त, शतदूषणी; (Tamil) Religious works रहस्यत्रयसार,
रहस्यमन्देस, तत्त्वमन्देस; &c.

For the complete list and for a detailed account of the author's life, the reader is referred to the Tamil Guruparamparapraharam and to the learned introduction to the *Padarābhyaṅga* issued from this Press.

About the commentator *Śrīnivasācārya*, we learn that he was the son of Venkatāchārya (*Somayajin*) of the *Śrīvaṅṅa* (Tirumalaṅṅar) community, and that he was the author of a work known as *Nayamālika* (see p. 59). He quotes copiously from *Vanarthavatanamālā* composed about 1385 A.C. He seems to have written some other works also.

Bangalore, †
August 1908 †

M. T. Narasimhlengar.

॥ श्रीः ॥

॥ सुभाषितनीवी ॥

श्रीमान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिघण्टां सदा हृदि ॥

अनिपुणपद्धतिः ॥

इह खलु भगवान् वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किकसिंहः सर्वतन्त्रस्य-
तन्त्रः राजमहेन्द्रनगरस्थितः (सर्वज्ञ)शिक्षणसमावलम्बेन एकलव्यन्या-
येन ग्राप्येण विनिष्टर्थावैष्णवधर्मविविदिषया श्रीरङ्गनगरस्थितस्य
वेदान्तदेशिकभट्टेऽभिर्गिक्तस्य स्वस्य निकटं प्रति श्रीवैष्णवेषु प्रेषितेषु
नदर्थे रहस्यमंदेशानन्वयमंदेशौ श्लोक च कञ्चित्—

‘मत्पर्याजिनं प्रयादय सर्तां वृत्तिं व्यवस्थापय

परं द्रष्टव्यदागससृणमिषं वैतर्गिकान्भावय ।

निन्दे शेषिणि निश्चिन्निजमरे मर्वसहे श्रीमन्वे

धर्म धारय चावकस्य कुशलिन् धारापरैकान्तिनः ॥’

—इति विरचय्य स्वरूपशिक्षार्थं तद्व्याजेन श्लोकहिताय सामान्यवि-
 द्योपधर्मप्रतिपादनपरं द्वादशद्वादशपद्यकद्वादशपद्यनिक मुभापितनी-
 च्याम्ये नीतिग्रन्थे प्रणिनाय । तत्रानिपुणपद्यतिर्दंशपद्यतिः म्पद्य-
 तिरुंत्तपद्यतिरमेव्यपद्यतिर्मेहापुरुषपद्यतिः ममशितपद्यतिः मदा-
 भितपद्यतिर्नीतिमत्पद्यतिर्धनधान्यपद्यतिःसत्कथिपद्यतिः परीक्षितपद्य-
 तिरिति क्रमः । दोषान्विधूय गुणाः प्रापणीया इति प्रथमं दोषपराः
 पद्यतयः प्रणीताः, तेष्यात्मोत्तारणनैपुण्याभावाद्निपुणत्व तस्य
 हेतुर्देहास्मादिविषेकाभावरुदेयाज्ञान ततो हतता स्वल्प दुर्दृत्ता च,
 तेन गजनैरमेव्यत्वमिति परस्परसङ्गतिः । तथा चाज्ञानस्य (सर्वं)
 दोषकारणत्वात्तदेवावस्य परिहरणीयमिति बुद्ध्या अनिपुणपद्यतिः
 प्रथममारब्धा । तत्र मङ्गलश्लोकस्य दुर्जनेभ्यो ग्रन्थस्य रक्ष्यत्वपर-
 श्लोकस्य च पद्यतिनियमितद्वादशश्लोक्यन्तर्गतत्वात्तयोरायनिपुण-
 परता प्रतिपादयितुं तदोपकार्त्तनम् । तत्रायं मङ्गलश्लोकः—

प्रथमसुजनाय पुंसे

मह्यमपि प्रथमदुर्जनाय नमः ।

सर्वे हतः कृतं यौ

सकृदुपकारापकाराभ्याम् ॥ १ ॥

प्रथमसुजनायेति ॥ प्रथमश्चासौ सुजनः परमपुरुषः, तस्मै
 नमः । प्रथमचरमज्येष्ठसमानमध्यमध्वजमवीराश्चेति प्रथमशब्दस्य
 पूर्वनिपातः । स्वस्य दुर्जनत्वे उच्यमाने सर्वेषां स्वात्मनि दुर्जनत्व-
 प्रतीतिर्भवत्विति मह्यमित्युक्तम् । परमपुरुषसमानधर्मत्वात् स्वरयापि

नन्तश्चन्वमिन्प्रभिस्रायेणाह सर्वं हत इति । यौ परमपुरुषोऽहं न सकृ-
दुपकारापकारभ्यां कृतं सर्वं हतः नाशयनः । हन हिंसागत्योरित्यत्मा-
हृदस्थमि तमो हित्वाद्दनुदासोपदेनेन्यादिना अनुनासिकलोपः । 'कथं
चिदुपकारेण कृतंनैकेन नुप्यति । न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मव-
नया ॥' इति दामेन क्रियमाणशरणागातमपि भगवतो निरुपा-
धिककारुण्यतया रक्षापेक्षाप्रतीक्षत्येन स्वस्योपकारं मत्वा सर्वं पापजानं
नाशयतीत्यर्थः । आत्मा तु हितवृत्तिमाचरेत्पुण्यदेनमेव स्वस्यापकारं
मत्या भगवत्कृतोपकारं अस्मरन् तरमं दुहति ; तदेव सर्वकृतना-
शनम् । 'प्रथमं पातकिकर्म कृतम एकोऽपि कुम्भमनिभेने ।
तमिम क्रियमाणमस्तमपि दुरात्मा करिष्यमाणः ॥' इति प्रमाण-
मज्ञानन् स्वोपकर्तारि अनिष्टमान्वरानि दुर्जनस्वभाव एषोऽज इति
रदत्यन्वयः । अनेन निपुणेन श्रौपकारिणि नाहितमाचरणोपमिति
धर्मशोधः ; 'उपकारिणि यः माधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिणि यः माधुः स माधुरिति कथ्यते ॥' इति अपकारिण्यपि
हितान्तरणस्यैव विधानान्, 'कृतमे नाम्नि निष्कृतिः' इति महा-
दोषस्मरणाम् । अत्र 'नमः पतनशीलाय ग्लहाय मुमलाय च । कुर्वाने
व्यमुषेतेव यद्गुणान्दोषव्यञ्जनम् ॥' इतिवत् परमपुरुषगमानधर्म-
तया नन्तश्चन्वोक्त्या स्तुत्या निन्दाभिव्यक्तिरिति व्याजन्मुन्यत्तद्वारः ;
तदङ्गभगवत्तुन्यन्वकीर्तनास्तुत्ययोगितेन्यनयोरङ्गाङ्गिभावर्षकः ॥

करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य नामनिर्देशपूर्वके काव्यार्थचोरेभ्यो रभ्य-
न्वमानाले—

प्रमितिपरिष्कृतमुद्रा

सहृदयहृदये समर्पिता कविभिः ।

भवति मुभापितनीवी

पटुगुणचौरैरहार्यायां ॥ २ ॥

प्रमितीति ॥ प्रमित्या यथार्थमुद्रया परिष्कृता मुद्रा यस्याः सा तथोक्ता, स्याधीनप्रमितिमतामेव प्राह्यार्थवत्यामिति प्रमित्यां मुद्रान्व-
रूपण ; धनपक्षे इयदत्र धनं निक्षिप्तमिति प्रत्ययाय परिष्कृतमुद्रा भव
तीत्यर्थः । कविभिः गुरिभिर्बोणभिश्च, सहृदयहृदये सारप्रादिप्रामाणि
कहृदये, समर्पिता निवेदिता, मुभापितानां नीतिपाक्यानां नीवी
मूलधन, इय कृतिः । यथा मूलधनेन धनवृद्धिः संपाद्यते, तथाऽनया
बुद्धिमन्दिः मुभापितवृद्धिः संपाद्यत इति मूलधनन्वरूपणम् । पटवो ये
गुणाः काव्योपस्कारकाः शब्दार्थविशेषास्तेषां चौरैः ; अन्यत्र, पटवो
गुणाः भित्तिभेदनचातुर्यादिगुणा येषां तैस्तथोक्तैः, चौरैरपहर्तृभिः,
अहार्यो महीतुमशक्योऽर्थोऽभिधेयं धन च यस्याः सा तथोक्ता भ-
वति, कुकविदुर्महार्था भवतीति भावः । अनेन सत्कविभिः स्वस्वप्रणी-
तमुभापितग्रन्था रक्षणीया इति प्रतीतिः कलम्, कुकचयः परोच्छष्टे-
पजीविनो वहिष्कायां इति निन्दाप्रतीतिश्च । स्वकीयापूर्वशब्दार्थस्फुर-
णाभावे सति परकीयशब्दार्थान् गृहीत्वा अस्माभिः कृतमिति प्रकाशनं
सरस्वतीचौर्यरूप आत्मनाशकरमित्यजानतामनिपुणपद्धत्यन्तःप्रवेशः ।
'शब्दवैराणि भूतानि' इति न्यायेन दोषवर्णनं शिक्षारूप न निन्दा-
तात्पर्यमाचार्याणामिति मन्तव्यम् । अत्र ग्रन्थे वणिग्व्यवहारप्रतीतिः

ममासोक्तिः । अन्येऽपि काव्यार्थचोरेभ्यः स्वग्रन्थस्य रच्यतामाशा-
माना दृष्टाः ; तथा हि— 'माहित्यज्ञयोनिधिमन्थनोत्थं कर्णामृतं
रक्षत हे कवीन्द्राः । यत्तस्य दैत्या इव दुष्टनाथ काव्यार्थचोराः
प्रगुणीभवन्ति' इति ॥ २ ॥

पश्यति परेषु दोषा-

नसतोऽपि जनः सतोऽपि नैव गुणान् ।

विपरीतमिदं स्वस्मि-

न्यहिमा मोहाञ्जनस्यैव ॥ ३ ॥

पश्यतीति ॥ जनः पामरजनः, 'जनो महल्लोकान्तरलोके
च पामरे' इति विश्वः । अत्र इति यावत् । परेष्वसतः अविद्यमा-
नानपि दोषान् पश्यति विचारयति, सतो विद्यमानानपि गुणान्
पश्यत्येव ; इदं स्वस्मिन्विपर्ययं पश्यति, अविद्यमानान् गुणान् पश्यति
विद्यमानान् दोषान् पश्यतीत्यर्थः । इदमन्यथादर्शनं तमौमूला-
जानमूलमित्याह—महिमा मोहाञ्जनस्यैव इति । लोके ह्यञ्जनं मूलला-
दिच्छलं विद्यमानं वस्तु माभ्यात्कारयति, अदृश्याञ्जनं परेभ्यस्तद्वारिणं
विद्यमानमेवादृश्यं करोति, तथा मष्टृकवसाञ्जनादिकं बंशोरगत्याद्य-
विद्यमानमपि दर्शयति ; एवं मोहाञ्जनमात्मन्यविद्यमानानपि गुणान्
दर्शयति परेषु विद्यमानान् गुणान् दर्शयतीत्यजानेऽञ्जनत्वारोपः ।
नत्र प्रतिनिधनविपर्ययदर्शनहेतुत्वाद्भोक्तृदाञ्जनापेक्षया वैलक्षण्यम् ।
नदाक्यार्थस्य पश्यतीत्यादिपूर्ववाक्यार्थमर्थनार्थत्वात् काव्यलिङ्गालं-
कारः । 'राजन् मधुरनावाणि पर्णच्छिद्राणि पश्यामि । आत्मनो मेरु-

माश्राणि पश्यन्ति न पश्यन्ति ॥ 'इत्यादि' ग्माग्निम् । ग्नादोपपद्यते ।
शातत्येऽपि निर्देशेण इत्याभिनयतात्यर्थः ॥ ३ ॥

यो यदस्य धीराघ्रादिकं भुक्त्या नाद्वयं द्रोहमाचरति, तस्मिन्
कृतभेदमानिनि र्वाग्निः करुणा मदाचारश्च नाम्नीत्यमुमर्षे श्लेषेण
सनिदर्शनम्याह—

यत्र पयःप्रभृति स्वं

शुक्तवासत्यानुपक्तधीश्वरः ।

पशुवृत्तिगणे तस्मि-

न्नपि नाम यशोदयावृत्तम् ॥ ४ ॥

यज्ञेति ॥ यत्र यस्मिन्, पशूनां (वृत्तिः) स्थितिरित्ये स्थितिर्येषां
तेषां गणे समूहे, विद्यमान इति शेषः, पयःप्रभृति म्भ्य भुक्त्या धीरादि
द्रव्य भुक्त्या, चोरः सन् असत्यानुपक्तधीर्भवति, तस्मिन्समूहे, यत्रः
गुणवत्त्वप्रसिद्धिः, दया करुणा, वृत्तं सदृष्टिः मदाचारः, अपि नाम
भवति किं । अत्र युद्धिसप्रतिपत्त्यर्थे श्लेषेण निदर्शयति— चोरः
कृष्णः, पशूनां वृत्तिः स्थितिर्यस्मिन् तस्मिन् गणे नन्दत्रजे, पयःप्रभृति
स्व भुक्त्या । असत्यानुपक्तधीः सत्यभामामक्तुद्धिर्न भवति, तदानीं
सत्यभामाधिवाहाभावात् ; तस्मिन् गणे यशोदया कृष्णमात्रा, वृत्त
वर्तन, अपि नाम भवेत् । पूर्वत्र गर्हायामपि, इह सभाषिनायां ; यद्वा
तत्र गणे गोत्रजे यशोदया वृत्त अपि नाम भवेत्किं, न भवत्येव ।
यशोदाया गृहे वर्तमानत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

हरिकरपुष्करहंसं

हारमणीनां प्रसूतिमिव लक्ष्म्याः ।

पित्तेन पाञ्चजन्यं

पीतं पश्यन्भिपज्यति कम् ॥ ५ ॥

हरीति ॥ हरेः करपुष्करे हस्तारविन्दे हंसमिव स्थित, अनेन भावव्योक्तिः, लक्ष्म्याः हारमणीनां प्रसूतिमिव कारणमिव स्थित, अनेन अतिधावलयोक्तिः, कारणगुणा हि कायंगुणानारभन्त इति न्यायात् । पाञ्चजन्यं भगवच्छब्दं, पित्तेन स्वनयनगतपैत्यदोषेण, पीतं पर्यन्, अश इति शेषः; कं भिपज्यति भिपज् करोति स्वदोषनिवर्तकमिच्छति, न कमपीत्यर्थः । भिपज् चिफित्सायामित्यस्मात् कण्डूदित्वाद्यक् । स्वदोषमजानन् पीतः शङ्क इति मनुते, न स्वदोषनिवर्तनाय प्रयतते; एवमनात्मशोऽपि स्वाशानादिनिवर्तनाय सत्सहनासादिकं न करोति, परं तु देहात्मैक्यादिकमेव मनुते; अहो किमस्वानिपुणतेत्यर्थं प्रस्तुते, तद्विहाय तत्तत्कृपाप्रस्तुतार्थनिबन्धनादप्रस्तुतप्रशंसालकारः ॥ ५ ॥

स्फटिकः स्वभावशुद्धः

स एव सन् सद्यति सर्वमारोपम् ।

भवति न तत्रानास्था

तदुपाधिषु वा भवत्यास्था ॥ ६ ॥

स्फटिक इति ॥ स्वभावशुद्धः स्फटिकः स एव सन्, स्फटिकत्वाकारेणेत्यर्थः; सर्वमारोप जपाकुमुमादिसान्निध्येन रक्तत्वाद्यारोप,

सहति । रक्तः स्रष्टिक इत्यादिप्रतीतिविषयतां मज्जते, गृह मर्षण इत्य-
स्माच्चौरादिकादाभृणीयत्वेन वैकल्पिकणिप्त्वाण्णजभावे कर्तरि लट्,
अतोऽस्य परस्मैपदम् । नैतावता शुद्धस्फटिकरूपेण अनुपादित्वा, तदु-
पाधिषु उपादित्वापि नास्तीत्याह—भवतीति । तत्र शुद्धस्फटिके अना-
स्था तदर्थिनोऽनभिलाषो न भवति, नाथ शुद्धस्फटिक इति तत्प-
रित्यागबुद्धिर्न भवति, तदुपाधिषु जपाकुसुमादिषु, आस्था वा स्व-
ससर्गेण स्वधर्मानुष्का उत्कृष्टा इति तेष्वभिलाषो वा न भवति । एवं
स्वभावशुद्ध एवात्मा देहेन्द्रियत्वाचारोप सहते, नैतावता देहेन्द्रिया-
दय उपादेयाः, आत्मैवोपादेयः, एवंजानाभावे अनिपुणतैवेति
भावः । पूर्ववदलङ्कारः ॥ ६ ॥

स्थलपरिशेषितजलधेः

सविधे संजातडम्बरं जलदम् ।

प्रहसन्ति पाण्ड्यनद्यः

शुक्तिमुखैर्मौक्तिकस्त्यानैः ॥ ७ ॥

स्थलेति ॥ पाण्ड्यनद्यः ताम्रपण्याद्याः, स्थलमात्रपरिशेषि-
तजलधेरगस्त्यस्य सविधे समीपे, संजातडम्बरं जलदं स्वया ममुद्राः
पीताः मयापि समुद्रोदक पीतमिति गर्जन्तामिव स्थितं मेघे, घीक्ष्य
मौक्तिकैः स्त्यानैः निविडैः, शुक्तय एव मुखानि तैः, प्रहसन्तीधे-
त्युत्प्रेक्षा । तन्त्रचतुष्टयासाधारणपाण्डित्यवचिकटे यत्किञ्चिदुपन्यासैः
गर्जन्त पण्डितमानिनं सर्वेऽपि परिहसन्ति, मूढस्तत्र जानातीति
भावः ॥ ७ ॥

प्रतिपन्नवामदृष्टिः

स्तन इव कश्चित्समुन्नतोऽप्यधिकम् ।

पतनमधिगम्य समये

परिहासरसावहो भवति ॥ ८ ॥

प्रतिपन्नेति ॥ कश्चिदुल्लेनः, प्रतिपन्नवामदृष्टिः प्रातविषमदृष्टिः, ऐश्वर्यादिमत्तः सन् सदसद्विभागानादरेण सर्वत्र कुटिलवृत्तिमाचरन्नित्यर्थः । अधिकमत्यन्तं, मनुन्नतोऽपि ऐश्वर्यादिसमृद्धोऽपि, समये दुष्कर्मविपाकादिसमये, पतनमधिगम्य 'पतनान्ताः समुच्छ्रयाः' इति न्यायेन हानिं प्राप्य, स्तन इव परिहासरसावहो भवति । अयं गर्वितः सर्वान् परिभूयेदानीं सर्वैरपि परिभूयमानः सन् हास्यास्पदं भवतीति भावः । स्तनपद्मे—प्रतिपन्ना आश्रिता, वामदृष्टिः स्त्री यस्य स तथोक्त इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । स्तन इवेत्युपमया वीमत्सरसो व्यज्यते । तेन कादाचित्कैरल्पकालवर्तिभिरतनुच्छैः कालान्तरे नृपतस्करादिपांडाप्रापकैरैश्वर्यादिभिः किमर्थं मदितव्यमिति जुगुप्सा गम्यते । 'विद्यामदो धनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः । मदा एतेऽवलिप्तानामेत एव सतां दमाः' इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

बहुधा स्वोपकारके स्वदोषाच्छादके स्वप्रसिद्धिसंपादके मित्रे प्रत्युपकर्तव्यं, तदभावे महान्दोषः, अत एव भगवता रामचन्द्रेण मीनावृत्तान्तादरणोपकारिणो हनुमतः स्वाङ्गसंश्लेषरूपमहोपकारं कृत्वाऽपि तत्रामन्तुष्टेनोक्तं—'भय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं कपे ।

नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकाङ्क्षति' इति । अतो विवेकिना प्रत्युपकाराकरणे तत्र द्वेषकरणे च आत्मनाश इत्याह—

बहु विदधत्युपकारान्

गुप्त्वा दुरितं प्रकाशयति तेजः ।

सुहृदि विहिताहितमति-

र्यन्न प्रत्युपकरोति न तत् ॥ ९ ॥

व्यहिति ॥ सुहृदि विहिताहितमतिः सन्, यत् यस्मान्न प्रत्युपकरोति, तत्तस्मात्, अस्तिर्भवंतीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीत्युक्तेः न न भवति, तस्य सत्ता नास्ति, तज्जन्म वृथा ; प्रत्युत तस्य प्रत्ययायक्षे-
ति भावः । 'सत्कृताश्च कृतार्थाश्च मित्राणां न भवन्ति ये । तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतमात्रोपभुञ्जते' इत्युक्तम् । अत्र उत्तरार्द्धे 'पटोऽय नल-
धू वा' इति पठ्यगणस्थाने लघुप्रयोगः ॥ ९ ॥

तान्घ्नन्ति हन्त शान्तं

येभ्यः सिद्धयेषुरसितवर्त्मानः ।

अगणितनिजप्रणार्शैः

किमाश्रयाशैरनाश्रयमिह ॥ १० ॥

तानिति ॥ असितवर्त्मानः दुर्गमवृत्तयः, येभ्यः पुरुषेभ्यः, सिद्धयेषुः लब्धसत्ताका भवेयुः, तान् घ्नन्ति तानेषु हिंसन्ति, हन्तेति खेदे, हन्तर्हर्षावापदयोरिति निघण्टुः । उपजीव्यविरोधो न युक्त इति भावः । शान्त एतदोपकीर्तनपाप शान्त्यु, आदःसायां भूतवधेति क्तप्रत्ययः ।

ते पर्णाश्रितक्रीडवत् स्वयं नश्यन्तः परान्नाशयन्तीत्याह । अगणितेति । अगणितनिजेप्रणाशैः आश्रयाशैः स्वोपज्जिव्यनाशकैः किमनाश्यं, सर्वे नाश्यमेव । तत्र निदर्शनतयार्थान्तरं—असितवर्त्मानः कृष्णवर्त्मानः अग्रयः, येभ्यो वृक्षेभ्यः सिद्धयेयुः वृक्षाणां परस्परसङ्घर्षेण उत्पन्ना भवेयुः, तानेव वृक्षान् गन्ति दहन्ति; अगणितनिजप्रणाशैः—‘आतृण पचते वह्निः’ इति स्वनाशमप्यविचार्य आश्रयमश्रद्धिः आश्रयाशैर-
ग्निभिः, किमनाश्यं किममश्यं, सर्वे भक्ष्यमेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

स्वोपकारमात्रपराः केचिदज्ञानिनः सर्वमपि स्वार्थमपेक्षन्त इत्यभिप्रेत्याह—

नवदलपुटे कल्प्या यस्य प्रभोरपि तल्पधी-
र्नटपरिवृढो यस्याधस्ताच्छ्रमं शमयिष्यते ।
वटविटपिनस्तस्याङ्कूराननुत्कटपल्लवान्
स्थपुटचटकापेक्षी भिक्षुः प्रतिक्षणमीक्षते ॥ ११ ॥

नवदलेति ॥ यस्य वटस्य नवदलपुटे, प्रभोः सर्वेश्वरस्यापि, तल्प-
धीः कल्प्या, प्रतिकल्पं कल्पादौ शय्यावृद्धिः कल्प्यत इत्यर्थः । यस्य
वटस्याधस्तान्नटपरिवृढः शिवः श्रमं शमयिष्यते, लोकान् संहृत्य
श्रमं परिहरिष्यति, दक्षिणामूर्तेर्वटवृक्षस्याधोवामित्वं प्रसिद्धम् ; तस्य
तज्जार्तीयस्य वटविटपिनः, अनुत्कटपल्लवान् मन्थगविकसितदलान्,
अङ्कूरान्, अर्भाशुवर्त्माकादिवदङ्कूरशब्दो ह्रस्वमध्यो दीर्घमध्यश्च ।
भिक्षुः स्थपुटचटकापेक्षी निम्नोदपानपात्रभूतपत्रपुटापेक्षी, प्रतिक्षणमी

क्षते, कदा विद्यालपणांनि भविष्यन्ति कदा ग्रहिष्यामीति म्वप्र
योजनतत्परो भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अनन्तकल्याणगुणगणे निर्दोषे भगवत्यपि दोषानागंपयन्तः पा-
दूर्णकतत्परा अल्पगुणे बहुलदोषे जने किमन्युपेक्षन्त इत्याह—

निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसि-

स्फुरणमुपितालोका लोका वदन्ति सदान्तिके ।

वरतनुहतिं वालिद्रोहं मनागपसर्पणं

परिमितगुणे स्पष्टावद्ये मुषा किमुदासते ॥ १२ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य वेदान्ताचार्यस्य सर्वतन्त्रस्व-

तन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य कृतिषु सुभाषितनीत्यां

अनिपुणपद्धतिः

प्रथमा ॥

निरवधीति ॥ निरवधिगुणग्रामे निरवधिकगुणसमूहे, निरागसि
निर्दोषे रामे, 'बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते । सर्वलोक-
प्रियः माधुरदीनात्मा विचक्षणः । आर्यः सर्वसमश्चैव बुद्धिमान्नीतिमा
नपि ।' इत्यायुक्तेः, लोका दुर्जनाः, वाच ण्वासयः खड्गाः तेषां स्फुरणैः
जृम्भणैः विलमनैश्च, मुषिताः आलोका ज्ञानप्रकाशा बाह्यालोकाश्च
येषां ते तथोक्ताः मन्तः, वरतनुहतिं व्योकटितार्थं विश्वामित्रासाकृत
(ताटकावध), वालिद्रोह अमार्गप्रवृत्तदुष्टवालिबध, मनागपसर्पण

दत्तपद्धतिः ॥

दुर्विदग्धाः केचन परोत्कर्षांसाहिणवः परसाम्यलाभाय तद्गमान्-
मिनयन्ति, नैतावता 'मुमेरुशिखरस्थोऽपि काकः किं गरुडायते?'
इति न्यायेन तदीयोत्कर्षः सम्भवति, तेषां च निकर्षः सम्भवति इत्य-
भिप्रायेण दत्तपद्धतिरारभ्यते ॥

तदेव गृह्यतां नाम च्छागमण्डूकरासभैः ।

तिसृणां तावता इन्त मूर्तीनां किमागतम् ॥ १ ॥

तदेवेति ॥ छागमण्डूकरासभैः तदेव त्रिमूर्तिसङ्घेय नाम गृह्य-
ता, कामचारे कर्मणि लोट् । छागेनाज इति ब्रह्मणो नाम गृहीतं
'अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोःसुते' इति विश्वः । मण्डूकेन
हरिरिति विष्णोर्नाम गृहीतम् । रासभेन हर इति रुद्रस्य नाम
गृहीतम् 'हरा रुद्राग्निगर्दभाः' इति रत्नमालायाम् । तावता तिसृणां
मूर्तीनां ब्रह्मविष्णुशिवानाम् संबन्धि, 'न तिसृ चतसृ' इति न नामि
दार्थः । इह छागमण्डूकरासभेषु किमागतं, तदीयब्रह्मत्यादिकं किं
प्राप्तमित्यर्थः । तन्नामधारणमानेण न तत्त्वं भवति । अतो दत्तैः
प्रसिद्धपुरुषनामधारणमात्रेण न तत्प्रसिद्धिर्लभ्यत इति भावः । यद्वा
इह जगति तावता तिसृणां मूर्तीनां किमागतं, किं न्यूनत्यमागतम्?
तेषां ब्रह्मत्याद्यप्राप्तौ खलु न्यूनत्वं, तदभावात्किमनिष्टमित्यर्थः ॥ १ ॥

महतां स्थानवर्तित्वमात्रेणापि न तन्माहात्म्यं लभ्यत इत्याह—

अण्डजाः पुण्डरीकेषु समुद्रेषु जनार्दनाः ।

नीलकण्ठाश्च शैलेषु निवसन्तु न तेन ते ॥ २ ॥

अण्डजा इति ॥ पुण्डरीकेषु अण्डजा हंसा निवसन्तु, नेतावता पुण्डरीकवतीं अण्डजो ब्रह्मा भवति । समुद्रेषु जनार्दना जन्तुविशेषा निवसन्तु, नेतावता समुद्रजायी विष्णुर्भवति । नीलकण्ठा मयूराः शैलेषु निवसन्तु, नेतावता कैलासनिवासः शिवो भवति । तदेवाह—
न तेन त इति । तेन तत्रात्मं धृत्वा तत्स्थानाक्रमणेन हसजनार्दन-
मयूरास्ते ब्रह्मविष्णुशिवाः न भवन्ति ॥ २ ॥

गर्भवशेन परकीयवेषधारणेऽपि परमनृपाण्डित्यादिकं न संयाद-
यितुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह—

कामं लिखतु संस्थानं कश्चिद्रूपं च भास्यतः ।

अभित्तिविहितालम्बमालोकं विलिखेत्कथम् ॥ ३ ॥

काममिति ॥ कश्चित् शिल्पी, भास्यतः सूर्यस्य, संस्थानं विम्बम्,
लिखतु चित्रे लिखेत्, रूपं अरुणरूपं च लिखेत्; भित्त्या विहित आ-
लम्बः आलम्बनं यस्य स तथोक्तः, स न भवतीत्याभित्तिविहितालम्बः,
तम् । आलोकं प्रकाशं, कथं विलिखेत् । भित्त्यालम्बनत्वाद्विम्बादिक
लिखेत्, नेजस्त्वनालम्बनत्वात् कथं विलिखेदिति भावः ॥ ३ ॥

अल्पस्य साम्यार्थं महाजनगंबन्ध्यसाध्यकृत्याचरणानुकरणमयदाः-
कारणमित्यभिप्रेत्याह—

अपि सत्पथनिष्ठानामाशाः पूरयतामपि ।

अगस्त्यवृत्तिर्मेघानां हन्त मालिन्यकारणम् ॥ ४ ॥

अपीति ॥ सत्पथनिष्ठाना आकाशवर्तिनां, सदाचारवतामिति च गम्यते । आशा दिशः पूरयतां, अपेक्षितार्थान् ददतामिति च गम्यते । मेघानामगस्त्यवृत्तिः समुद्रोदकपान, मालिन्यस्य नैन्यस्य कारण, हन्तेति खेदे ॥ ४ ॥

कश्चित्केनचिद्विशेषेणाधिकोऽपि भवतु ; तथापि सर्वस्य साति-
शयत्यान्न गर्ववता भवितव्यमित्यभिप्रेत्याह—

अस्तु तावद्गस्त्येन जहोर्महिमनिह्वयः ।

का कथा तस्य बालस्य विश्वग्रासेऽप्यतृप्यतः ॥ ५ ॥

अस्त्यति ॥ जहमुनिना गङ्गा पीता, तदेवाश्रयंभूत् । अगस्त्येन सकलसमुद्रान् करतलपुटगतान् कृत्वा पिबता जहोर्महिमनिह्वयः तावदस्तु ततोऽयाश्रयाविहमिदमप्यद्भुतचरित्र तिष्ठतु । विश्वग्रासेऽपि प्रलये नर्षे प्रसित्यापि अतृप्यतः, तस्य बालस्य प्रसिद्धस्य घटपत्रशा-
यिनः, का कथा तन्महिम्नि किं वक्तव्यम् । ततोऽप्यत्यद्भुतमिदम् । अतस्तद्विचार्य न हस्तेन भवितव्यमिति भावः ॥ ५ ॥

कतिपयधर्ममात्रेणान्यसाम्यं न लभ्यत इत्याह—

दष्टसारङ्गयूथोऽपि दंष्ट्रानखरवानपि ।

भूभृत्कटकसंस्थोऽपि सारमेयो न सिंहति ॥ ६ ॥

दष्टसारङ्गेति ॥ दष्टः सारङ्गयूथो मृगयूथो गजयूथश्च येन स तथोक्तः, दंष्ट्रा नन्वराष्ट्र अस्य मन्तीति तथोक्तः । भूमृत्कटकं राज-
शिबिरन् पर्यतनितम्बश्च, तत्र मंस्यः स्वितोऽपि; सुपि स्य इत्यत्र
सुर्पानि योगधिभागान् कर्नारि कः, स्य इत्यस्यारम्भसामर्घ्याद्भावे
विधानात् । मारमेयः शुनकः, न मिहति सिंह इव नाचरति ; सर्वप्रा-
तिपदिकेभ्यः क्विभ्येति आचारं क्विप्, ततो घातुव्याहृद् ॥ ६ ॥

मिश्रमतिक्रामन् शुभान्वलभनानो नष्टो भवेदित्याभिप्रायेणाह—

सत्पथं छादयन्मिश्रमपि व्यालस्तमोमयः ।

अतीतपूर्वा जगतामदृश्यः सहसा भवेत् ॥ ७ ॥

सत्पथमिति ॥ सत्पथं मन्मार्गवर्तिनं आकाशवर्तिनं च, मिश्रं
महायं सूर्यं च, छादयन्, तमोमयः तमःप्रचुरः राहुरूपश्च ; 'तमस्तु
गह्रुःत्वर्मानुः' इत्यमरः । व्यालः क्रूरः सर्पश्च ; 'व्यालो भुजङ्गमे
कृणे श्वापदे दुष्टदन्तिनि' इति विश्वः । अतीतानि पक्षाणि उत्सवा यस्य
न तथोक्तः, शुभरहित इत्यर्थः ; अतीतं पर्वं अमावास्यारूपं यस्य स
इति च । महसा अदृश्यो भवेत् नष्टो भवेत्, अप्रत्यक्षो भवेच्च ॥७॥

दुर्मार्गाणां त्याग एव युक्त इत्याह—

धुर्याणामपि सत्कार्ये गुणशालिविमर्दिनाम् ।

अनागमविद्रां युक्तमपनीतेर्निवारणम् ॥ ८ ॥

धुर्याणामिति ॥ सत्कार्ये समीचीनप्रयोजने, धुर्याणां धुरन्धराणा-

मपि; धुरं नकटावयवं वहन्तीति धुर्यां; 'तेषामपि च; 'धुरो यदृकौ'
इति यत्प्रत्ययः । गुणैः शालन्ते प्रकाशन्त इति गुणशालिनः, शङ्क-
श्लाघायामिति धातोर्णिनिप्रत्यये लडयोरभेदव्यपदेशमाश्रित्य लका-
रप्रयोगः; तान्विमर्दयन्ति पीडयन्तीति विमर्दिनः तेषां; गुणेन आहृ-
त्या शालीन् ग्रीहिसस्यानि विमर्दयन्ति भक्षयन्तीति तथोक्तास्तेषामिति
च । अनागमविदा शास्त्रानभिज्ञानाम्, पुनरागमनमजानतां च ।
अपनीतेः अपन्यायादेतोरपसारणाच्च, निवारणं युक्तम् । अत्र हस्तेषु
सस्यलुण्ठाकृत्पमव्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ ८ ॥

बलोत्तरेण हरिणा नागमल्लविभेदिना ।

सृगालः साम्यमाकाङ्क्षन् शौर्याधिक्यं न विन्दति ॥

बलेति ॥ बलोत्तरेण बलाधिकेन, बलभद्रानुजेन च; नागम-
ल्लविभेदिना गजश्रेष्ठभेदिना कालीयचाणूरमल्लविभेदिना च; हरिणा
सिंहेन कृष्णेन च । सृगालः जम्बुको राक्षसश्च, यौण्डिकवासुदेव
इत्यर्थः । 'सृगालो दैत्यजम्बुकौ' इति रत्नमाला, 'सृगालो जम्बुके
दैत्ये' इति विश्वश्च । साम्यमाकाङ्क्षन्; शौर्याधिक्यं शौर्याति-
शयम्, शौर्याधिक्यं च; न विन्दति । अत्र धुद्रो गर्ववदान्महद्भिः
मर्षं कुर्वन् तदुत्कर्षं न प्राप्नोतीत्यर्थे वर्ण्यमाने, अग्रस्तुतः सिंह-
जम्बुकृत्तान्तो वर्णितः; तथा हरिर्पाण्डूकवासुदेवकृत्तान्तोऽप्यग्रस्तुतो
वर्णित इति अग्रस्तुतश्लेषमूलकोऽग्रस्तुतप्रशंसात्कारः ॥ ९ ॥

एतादृशो हसः केन चित्तप्रभुणा निगृह्यत इत्याह—

सुदर्शनभृता कश्चिदजहत्कीर्तिमत्सरः ।

महाशान्तपदाकर्षी जलजन्तुर्निगृह्यते ॥ १० ॥

सुदर्शनेति ॥ सुदर्शनभृता सौम्यदर्शनवता चक्रधरेण च । अजहत्
अपरित्यजन् कीर्त्तौ परकीययशसि मत्सरो द्वेषो य स तथोक्तः ;
नक्रपक्षे अजहत् कीर्त्तिमत् सर इति पदत्रयम्, कीर्त्तिमत् कर्दमयत्
सरः अजहत् अत्यजन्नित्यर्थः, नाम्यस्ताच्छतुरिति शतनुर्मभावः ;
'कीर्त्तिः प्रसादयशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । महाशान्ता-
नां माधुजनानां पदाकर्षी स्थानापहारकः, गजेन्द्रपदाकर्षी च ; जल-
जन्तुर्जडजनः नक्रश्च, निगृह्यते । प्रकृताप्रकृतश्लेषालंकारः ॥ १० ॥

दृष्टविनीतयोरत्यन्तवैधर्म्यात् कथंचित्साधर्म्यसत्त्वेऽपि न तुल्यते-
त्यभिप्रायेणाह—

गतिर्व्योम्ना किं गरुडमभिदङ्केत चटकः

पिवत्वम्भः क्षारं न खलु कलशीमूनुरलसः ।

कलः फण्डे नादः क इव मशकः किन्नरपतिः

कथंचित्साधर्म्यं क्षिपति न हि वैधर्म्यनियमः ॥

गतिरिति ॥ गतिर्व्योम्ना, गरुडस्य चटकस्य च आकाशे गमनम-
ग्निः ; तत् चटकः कलविद्धः, गरुडमभिदङ्केत किं अभिवायात्किं ;
तावन्मात्रेण चटकस्य किं गरुडसामर्थ्यमस्तीति भावः । अलसः उदर-
शूलादिरोगवान्, क्षार अम्भः लवणमिश्रं उदकम्, पिवतु ; 'क्षारो
ग्मान्तरे धूतं लवणे कचभस्मनोः' इति विश्वः ; तावता कलशीमूनुरं

अङ्गुल्या स्थिरं दृढम्, स्थगयतु आच्छादयतु ; 'स्थग आच्छादने'
इति चौरादिकाग्निन् । तावता परभृतः कोकिलः किमु घ्वाद्भति,
काक इवाचरति किं । बालिशो मूर्खः, 'मूर्खेर्दधेयबालिश्याः' इत्यमरः ।
स्वभ्रमणेन धितिभ्रमतीति मूर्खो बुद्ध्वा स्वयं भ्रमतु अविच्छिन्नं
चक्राकारं भ्रमतु, धितिः न बभ्रमतीति स्वनेत्रभ्रमणेन पृथिवी भ्रम-
तीति भानमात्रमिति भावः । मूर्ख इति शेषः । मुष्टिभिः नमः
कथयेतु भोभवतु ; नमः क्षुम्बते किं, नमः संभ्रामः संभवति किं,
कथयेति भावः ॥ १२ ॥

इति धामच्छादीलकुलनिलकस्य वेहृदाचार्यसोममुनः मुत्तस्य

धाम्नानिवामविदुषः कृतिषु मुमापितनीर्वा-

व्याख्यायां रत्नोदिकाख्यायां

दृष्टपद्धतिः

द्वितीया ॥

खलु, रोमी लवणसमुद्रपायी अगस्त्यो न भवति खलु । कण्ठे कलः
नादः । मशकस्याप्यव्यक्तमधुरध्वनिरस्ति, तावता मशकः क इव; कि-
भरपतिः : इवशब्दो वाक्यालंकारे, इवैवादयो वाक्यपूरणार्था इति
शब्दप्रकाशिकाकारचनान् । वैधर्म्यानियमः कथंचित्साधर्म्यं न
क्षिपति, अविरोधित्वात्, नैतावता तस्यान्यदीयोत्कर्षप्राप्तिरिति
भावः ॥ ११ ॥

दमः सासूयतया परभयोऽसहिष्णुत्वेन पराङ्मुखत्वेऽपि स्वस्यैवा
जतायहन्वमावहतीत्यभिप्रेत्याह—

निमीलयतु लोचने न हि तिरस्कृतो भास्करः

श्रवः स्थगयतु स्थिरं परभृतः किमु ध्वाहति ।

स्यं भ्रमतु बालिशो न खलु वम्भमीति क्षितिः

कदर्धयतु मुष्टिभिः कथय किं नभः क्षुभ्यते ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुभाषितनीट्यां

दसपदातिः

द्वितीया ॥

निमीलयत्विति ॥ भयं मूयं असहिष्णुत्वेन लोचने निर्मात्यतु,
भास्करो न तिरस्कृतो हि । भयः श्रोत्र शोकिलक्ष्मनाथसहिष्णुत्वेन

बुधान् । वक्ता पापनुवादत्ते क्षमनागो विनुच्यते ॥' इत्यादिकमनु-
सन्धेयम् ॥ १ ॥

आत्मार्थं युक्तवित्तानां मित्रमण्डलभेदिनाम् ।

अतिलङ्घितलोकानां न बन्धः केन चित्कचित् ॥ २ ॥

आत्मार्थमिति ॥ आत्मार्थं स्वार्थम्, परमात्मसन्ताराधनार्थं; युक्तं
संचितं वित्तं येषां ते तयोक्ताः तेषाम्; मित्रमण्डलभेदिनां—मित्रसमूह-
भेदनशीलानाम्, सूर्यमण्डलभेदिनां च; अतिलङ्घितलोकानां—अति-
लङ्घिता अवमानविपर्ययाकृता अतिक्रान्ताश्च, लोका जना भूयादिलो-
काश्च यैस्ते तयोक्तान्नेषाम्; कश्चिदपि केनचित् बन्धो निग्रहः यमबन्धनं
च, नानि । भर्त्राणि योगिनाम्यं गम्यते; पूर्ववदभिप्रायः ॥ २ ॥

'दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रवकारणम् । उपोषितस्य व्याप्तस्य
पारणं पशुमारणम् ॥' इतिवन् दुर्जनस्य गुणाः परशीडनार्थैवेत्याह—

स्नेहः शैत्यं प्रसादश्च क्रोशत्यागश्च जायते ।

आसन्नपरपीडार्थं निस्त्रिंशस्यासितात्मनः ॥ ३ ॥

स्नेह इति ॥ असितः तमोमलिनः आत्मा मनः यस्य स तयोक्तः
तस्य, श्यामरूपस्य; निस्त्रिंशत्स्य कूरस्य, खड्गस्य च, 'निस्त्रिंशो
निर्दये स्वप्ने' इति विश्वः । स्नेहः मौहार्दम्, आयुधलेपनार्थद्रव्यवि-
शेषश्च; शैत्यं मौम्यत्वं निश्चितत्वं च; प्रसादः अनुग्रहः, मार्जनसंस्कार-
रहितत्वच्छ्रुता च; क्रोशत्यागः धनत्यागः चर्नविधानत्यागश्च; आस-

खलपद्धतिः ॥

अथ खलजनस्वरूपमाह—

परचिन्तकनिरताः पुत्रादिष्वप्यसङ्गिनः ।

योगिनामनुकुर्वन्ति विमृद्बलधियः खलाः ॥ १ ॥

परेति ॥ परेषां चिन्ताया दोषगणेषु एकस्यामेव निरताः; 'शुनां च पिशुनानां च परवेद्मप्रवेशने । प्रयोजनं न पश्यामः पात्राणां दूषणादृते ॥', शिष्यभागवतवत्समासः; अन्यथा चिन्तैकशब्दयोः प्रथमं समासे पूर्वकालैकेत्यादिना एकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् । योगिविषये परस्य परमात्मनश्चिन्तायामेकस्यामेव निरताः । पुत्रादिष्वप्यसङ्गिनः— एकत्र स्वोदरपोषणभाप्रतत्परत्वेन, अन्यत्र दीतगगत्वेन; विमृद्बलधियः—शान्तीयनियमपरित्यज्य स्वतन्त्रबुद्धयः, अन्यत्र विषयप्रतिबन्धरहितधियः; खलाः, योगिनां अनुकुर्वन्ति सह सा भवन्ति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अत्यन्तविद्वेषो भ्युपमानेन स्तुतिद्वारा निन्दा अभिव्यञ्जिता । यथा योगिनोऽत्युत्कृष्ट धर्मवत्त्वेन मुक्तिस्थानं यन्ति, तथा एतेऽत्यन्तनिन्दितधर्मवत्त्वेन नरकस्थानमिति क्रमेण जन्मनेति शोच्यत्वं प्रतीयते । 'पररन्ध्रेषु जन्मन्धाः परदारेष्वगुमकाः । परीवादिषु च मूकास्तेऽर्ताव दयिता मम ॥' इति भगवद्वाक्यम् । 'आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसन्त्युधा

बुधान् । वक्ता पापनुषादचे क्षमभाषो विनुच्यते ॥ * इत्यादिकमनु-
सन्धेयम् ॥ १ ॥

आत्मार्थं युक्तवित्तानां मित्रमण्डलभेदिनाम् ।

अतिलङ्घितलोकानां न वन्द्यः केन चित्कचित् ॥ २ ॥

आत्मार्थमिति ॥ आत्मार्थं स्वार्थम्, परमात्मसन्ताराधनार्थं; युक्तं
संचितं वित्तं येषां ते तयोक्ताः तेषाम्; मित्रमण्डलभेदिनां—मित्रसन्तूह-
मेदनशीलानाम्, सूर्यमण्डलभेदिनां च; अतिलङ्घितलोकानां—अति-
लङ्घिता अवमानविप्रयीकृता अतिक्रान्ताश्च, लोका जना भूरादिलो-
काश्च यैस्ते तयोक्तान्नेषाम्; क्वचिदपि केनापि वन्द्यो निग्रहः यमवन्दनं
च, नास्ति । अत्रापि योगिनाम्यं गम्यते; पूर्ववदभिप्रायः ॥ २ ॥

‘दुर्जनस्य विशिष्टत्वं परोपद्रवकारणम् । उपोषितस्य व्यामृत्य
पारण पशुमारणम् ॥’ इतिवत् दुर्जनस्य गुणाः परपीडनायैवेत्याह—

स्नेहः शैत्यं प्रसादश्च क्रोधत्यागश्च जायते ।

आसन्नपरपीडार्थं निखिण्णस्यासितात्मनः ॥ ३ ॥

स्नेह इति ॥ असितः तमोमलिनः आत्मा मनः यत्न स तयोक्तः
तस्य, श्यामरूपत्व; निखिण्णस्य क्रूरस्य, सङ्घस्य च, ‘निखिण्णो
निर्दये चङ्गे’ इति विश्वः । स्नेहः मौहार्दम्, आयुषलेपनार्थद्रव्यवि-
शेषश्च; शैत्यं मौम्यत्वं निश्चितत्वं च; प्रसादः अनुग्रहः, मार्जनसंस्कार-
कृतस्वच्छता च; क्रोधत्यागः धनत्यागः चर्मपिधानत्यागश्च; आस-

ज्ञानां परेषां अन्येषां अत्रूणां च पीडायाम्, जायते । प्रकृताप्रकृत-
श्लेषः ॥ ३ ॥

केचिन्महाकुलोत्पन्ना अपि दुर्मार्गवृत्तिमाचरन्तीत्याह—

जनित्वाऽपि महागोत्रे निम्नगा वक्रचेष्टिताः ।
वैपरीत्यं वितन्वन्ति समेषु विपमेषु च ॥ ४ ॥

जनित्वेति ॥ महागोत्रे महावशे महापवंते च ; जनित्वाऽपि,
निम्नगाः पूर्वकर्मानुसारेण नीचमार्गगामिनः, नयश्च ; वक्रचेष्टिताः
कुटिलव्यापाराः, अनृष्टप्रवाहाश्च, समेषु समचित्तेषु, विपमेषु दुष्ट
चित्तेषु च, वैपरीत्यं विरुद्धाचरणम्, वितन्वन्ति । 'यश्च निम्न पर
शुभा' इति न्यायेन सर्वत्र विरोधमाचरन्तीत्यर्थः । नदीपथे समदशेषु
निम्नत्यूहत्यादिकं विपमदेशेषु समस्वनिम्नत्वादिकं चेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इदमेव मुखान्तरेणाह—

उत्पथा दुर्नदाः केचिद्बहुभङ्गभ्रमाविलाः ।
तदस्थानपि निघ्नन्ति तरसा भिन्नसेतवः ॥ ५ ॥

उत्पथा इति ॥ केचिद्दुर्नदाः भिन्नचित् कूलमिति भिद्यः, उनत्ति
कूलमिति उच्यः, भिद्योच्चादिनदाः; उत्पथाः कूलान्तःस्थितामार्गमुल्ल-
ङ्घ्य उपरिगच्छन्तः, उद्धृताचाराश्च; बहुभिर्मङ्गैः तरङ्गैः भ्रमैः आव-
र्तैश्च आविलाः कलुषाः सन्तः, अन्यत्र बहुभिःभङ्गैः पराभयैः, 'खला
नां कण्टकानां च द्वयमेवोचितं मतम् । उपानन्मुखमङ्गो वा दूरतो वा
विसर्जनम् ॥' इत्युक्तेः ; भ्रमैः भ्रान्तिभिश्च आविलाः व्याकुलाः इति

गम्यते; तरसा वेगेन, भिन्नाः सेतवः जलनिवारणार्थे बन्धाः शास्त्रमर्यादाश्च यैस्तादृशाः सन्तः, तदस्थान् वृक्षानपि; निग्नन्ति उन्मूलयन्ति, उदासीनभूतानपि बाधन्ते इति गम्यते । श्लेषनिबन्धनेयमप्रस्तुतप्रशंसा ॥

‘चण्डालमपि वृत्तस्थं तमेव ब्राह्मण विदुः । द्विजातिमपि दुर्वृत्तं चण्डालमिव त विदुः ।’ इत्यनुसृत्याह—

केनचिदान्तकृत्येन कुलगोत्रविमर्दिना ।

मदेन बहुधा भिन्नं मातङ्गं मन्यते जनः ॥ ६ ॥

केनेति ॥ दान्त दमित, दमेर्ण्यन्ताद्वा दान्तशान्तेत्यादिना निपातितः; निगृहीतमिति यावत्, तेन कृत्येन; दान्तं दन्तसबन्धि तिर्यग्दन्त-प्रहाररूप कृत्य तेन च; कुलं ब्राह्मणादिकुलम्, गोत्रं स्वपूर्वपुरुषपरम्परा, तद्विमर्दिना तद्विरुद्धाचरणेन, कुलपर्वतभेदिना च; मदेन गर्वेण मदोदकेन च; भिन्नं युक्तं स्ववणवन्तं च; जनः मातङ्गं चण्डालगजं च; मन्यते ॥ ६ ॥

अनेकमुखपापात्मा छद्मसंदर्शिताश्रमः ।

कर्तुरप्रकृतिः कश्चित्कापेयकलहोचितः ॥ ७ ॥

अनेकेति ॥ अनेकमुखानि पापानि यस्य स तथोक्तः, तादृशः आत्मा मनः यस्य स तथोक्तः; छद्मना कपटेन लोकवञ्चनबुद्ध्या संदर्शितः आश्रमः यस्य स तथोक्तः; ‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः’ इत्युक्तेः । कर्तुरप्रकृतिः राक्षसप्रकृतिः, कश्चित्,

कापेयेन अनवस्थितचित्तत्वेन, कलहानां परैः स्पर्धानाम्, उचितः परिचयवान्, भवतीति शेषः । अनेकानि मुखानि यस्य स पापात्मा रावणः, छद्मसदृशिताश्रमः, कर्बुरप्रकृतिः राक्षसप्रभवः, कश्चित्, कापेयकलहोचितः धानरयुद्धयोग्यः, कपिशायोर्दंगिति भावार्थे कपिशब्दाद्भुक् । कापेय कपित्वं, कपिजातिः; तत्संयन्धिकलह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

‘श्रेष्ठोऽपि तु हरेत्तत्र भवेत्पादश्च कर्तारि । पादस्तेषु सभासत्सु यत्र निन्द्यो न निन्द्यते । यथाशक्ति निगृह्णाव्योदेवतागुहनिन्दकान् ॥’ इति धर्मशास्त्राहुर्जनो निन्द्यत इत्याह—

छलिनं सत्कथानर्हं स्वात्पोपहतजातिकम् ।

न निगृह्णाति यः काले सोऽपि सभ्यैर्निगृह्यते ॥ ८ ॥

छलिनमिति ॥ छलिन— कैतवयन्तम्, स्वात्मना उपहता विरुद्धाचारेण नाशिता, ‘कुलमाचारकर्मणा’ इत्युक्तेः; तादृशी जानिः यस्य तं, अत एव सत्कथानर्हं सद्गोष्ठयामयोग्यम्; काले निम्नहोचितसमये, यो न निगृह्णाति, सोऽपि सभ्यैर्निगृह्यते । अत्र निदर्शन— छलिनं केन चिदभिप्रायेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याभिप्रायान्तरं परिकल्प्य दूषणाभिधानं छल, तद्वन्तं, असदुत्तरं जातिरिति दूषणं, तदिदं स्वव्यापातकत्वादिरूपं, अतः स्वात्मोपहतजातिक उपहतस्वार्थकजातिकं; नानावचनकवाक्यमन्दर्भः कथा, सत्कथानर्हं मर्मार्थानवाक्याया अयोग्यम्; काले वादकाले, यो वार्दा न निगृह्यते

ह्राति निग्रहस्थाने न दूपयति, सोऽपि सम्यैः मध्यस्थैः निग्रह्यते
दूध्यते ॥ ८ ॥

निगिरन्तो जगत्प्राणानुद्गिरन्तो मुखैर्विपम् ।

दूरतः परिहर्तव्या द्विजिहा जिह्ववृत्तयः ॥ ९ ॥

निगिरन्त इति ॥ 'अहो म्वलभुजङ्गस्य विचित्रोऽयं वधक्रमः ।
अन्यस्य दशति श्रोत्रमन्यः प्राणैर्वियुज्यते ॥' इत्युक्तीत्या जगत्प्राणा-
न्यायून्, निगिरन्तो भ्रमन्तः, मुखैर्विपमुद्गिरन्तः परानिष्टसूचनमुद्ग-
मन्तः, जिह्ववृत्तयः कुटिलवृत्तयः, द्विजिहाः सूचका एव सर्पाः.
दूरतः परिहर्तव्याः, 'द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ' इत्यमरः । श्लेष्मूलकाभे-
दाध्यवसायनिबन्धनातिगयोक्त्यलंकारः ॥ ९ ॥

अकिञ्चित्कारिणां दुर्जनानां दर्शनस्पर्शनादिकं च पापाय भव
सीत्याह—

अकिञ्चित्कारिणां दीनैराकृष्टगुणकर्मणाम् ।

अघाय गतसत्त्वानां दर्शनस्पर्शनादिकम् ॥ १० ॥

अकिञ्चिदिति ॥ गतसत्त्वानां गतमत्त्वगुणानां, गतायूनां च;
'द्रव्यामुप्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री नु जन्तुषु' इत्यमरः । स्पष्टमन्यत् ॥

दुर्मार्गसङ्गः परिहर्तव्य इत्याह—

अधिकोन्नतरापि सुदारुणान्वितै-

रसकृद्भ्रमत्पशुगणाद्दधिपीडितैः ।

विधिसिद्धनैकगुणसस्यसम्पदां

विरसस्वभावकठिनैरलं खलैः ॥ ११ ॥

अधिकेति ॥ अधिकोद्यतैः अत्यन्तगर्वितैः, उद्यतैश्च, खलान् किलोद्यतभूमौ कुर्वन्ति; मुदारुणैः अतिकूरैः अन्यतैः महवसद्भिः, अन्यत्र मुदारुणेति व्यस्तं पद तृतीयान्तम्, शोभनकाष्ठेन पशुबन्धनार्थं निष्पानेन, अत एव 'खलेष्वाली यूषो मवति' इति वेदेऽप्युक्तम्; असकृत् अनेकवारं पुनःपुनश्च, भ्रमन्तो ये पशुगणाः जनसमूहाः, 'एतावन्तो ये पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च' इति मनुष्याणामपि पशुत्वेनाभिधानात्, 'पशवः पाशिताः पूर्वं' इति प्रयोगाच्च, तेषामङ्घ्रिभिः पीडितैः, दुर्जना हि सर्वत्र प्रतिकूलाचरणेन सर्वैः पादत्रयं हन्यन्ते, असकृत्पीडितैरिति सन्न्यथं । विरसस्वभावेन निर्दयस्वभावेन कठिनैः दाक्षिण्यरहितैः, अन्यत्र अनाद्रस्वभावाः घनीभूताः कठिनाश्च तैः, खलैर्दुर्जनैः धान्यमर्दनभूमिदेशैश्च । विधिसिद्धाः शास्त्रसिद्धाः, नैके अनेके, गुणाः सस्यसम्पद इव येषां ते तथोक्तास्तेषाम्; अन्यत्र विधिसिद्धाः धान्यसिद्धाः नैकगुणाः सस्यसम्पदो धान्यानि येषां तेषां च, अलं प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः, कृषिसिद्धादिविधानामेव खलापेक्षा नान्येषामिति भावः । निषेधाक्रिया प्रति करणत्वात् खलैरिति करणे तृतीया ॥ ११ ॥

पुनश्चेदगस्वभावाः खला इत्याह—

मुक्ताहारनिषेविता अपि न तद्दृष्ट्यै दिशन्त्यन्तरं

वन्धे गाढविमर्दनेऽपि न महत्यन्योन्यसंपीडनम् ।

वटच्छाया नारीपीनपयोधरौ । शीतकाले भवेदुष्णमुष्णकाले च शीत-
 लम् ॥ ' इत्युक्तेः । अत्र कुचतटीकाठिन्ययन्त इति निदर्शनयान्य-
 धर्मस्यान्यथासभवादौपम्यमाधिष्यते । सर्वैर्वाक्यैः श्लेषमूलकाभेदाति-
 शयोक्तिगर्भैः निदर्शनागर्भैश्च कुचौपम्य ध्वन्यते ॥ १२ ॥

इति श्रीमच्छ्रीशैलकुलनिलकन्थ वेङ्कटाचार्यसोमसुतः सुतस्य
 श्रीश्रीनिवासविदुषः कृतिषु सुभाषितर्नावी-
 प्याख्यायां रत्नपेटिकाख्यायां
 स्वल्पद्वयः
 तृतीया ॥

दुर्वृत्तपद्धतिः ॥

‘आचारहीनं न पुनन्ति घेदा यद्यप्यधीताः सह पद्भिरङ्गैः ।
छन्दांस्त्वेन विजहत्यन्तकाले नीहं शकुन्ता इव जातपथाः,’ ‘न
विद्यया केवलया तपसा ध्यापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि
पात्रं प्रचक्षते ॥’, ‘सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्प्यते,’ ‘कुलमा-
चारकर्मणा’ इत्यादिभिर्वृत्तस्याश्रयकत्वमभिप्रेत्याह—

गुणजालप्रकर्षेऽपि धीवरत्वेऽपि जन्मतः ।

सर्वतीर्थावगाहेऽपि नीचवृत्तिर्न शस्यते ॥ १ ॥

गुणजालेति ॥ गुणजालानां गुणममूहानां प्रकर्षेऽपि गुणयुक्ता-
नायानामाधिक्येऽपि; ‘जालं समूह आनाये’ इत्यमरः । जन्मतः
जन्मप्रभूर्नात्यर्थः, धीवरत्वेऽपि बुद्ध्या भेष्टत्वेऽपि; जन्मतः जात्या
कैयर्तत्वेऽपि, ‘कैयर्ते दानधीयगौ’ इत्यमरः । मर्यर्तार्थेषु सर्वपुण्योदकेषु
अवगाहेऽपि जलान्तरस्थानेषु अवगाहनेऽपि, ‘निपानागमयोर्तीर्थ-
मृषिषुष्टजले गुरी’ इत्यमरः । नीचवृत्तिः निहृष्टाचारः निम्लदेशस्थि-
तिश्च, कैयर्तानां मत्स्यग्रहणाय निम्लदेशस्थितत्वात्; न शस्यते न मृ-
यते, अतिग्रहायर्हं न भवतीत्यर्थः । अत्र कैयर्तमाम्यपरिनिः ॥ १ ॥

द्विजराजाङ्गसंस्थोऽपि सन्मार्गाचारवानपि ।

विगृह्णिरहितः कश्चिन्न विन्दत्यकल्ङ्कताम् ॥ २ ॥

द्विजेति । द्विजराजाङ्गे ब्राह्मणश्रेष्ठसमीपे, संस्था स्थितिर्यस्य स तथोक्तः ; 'अङ्गः स्थानान्तिकामर्परूपकोत्सङ्गलक्ष्मसु' इति विश्वः, 'संस्थाऽचारे स्थितौ मृतौ' इत्यमरः । यद्वा द्विजराजाङ्गे संतिष्ठत इति संस्थः, सुपि स्थ इति कः । सन्मार्गाचारवानपि, स्पष्ट ; अन्यत्र चन्द्रोत्सङ्गवत्यपि ; सन्मार्गे नक्षत्रमार्गे, आ समन्ताचारवान् संचार-घानित्यर्थः । विशुद्धिरहितः परिशुद्धिरहितः कश्चित्, न विशते कलङ्कोऽपवादो यस्य तस्य भावस्तत्ता ताम्, अन्यत्र अचिह्न-रूपत्य ; 'कलङ्कोऽङ्गापवादयोः' इत्यमरः । न विन्दति न प्राप्नोति, मापवादत्वमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मरलहृदयोऽपि तारकमन्त्रोपासकोऽपि, परिपूर्णप्रियभाग्योऽपि, शुभाचार परित्यज्य, नरकपतनमेव भजतीति— 'गोमिः पशुभिरर्धश्च कृप्या च मुसमृद्धया । फुलानि न प्रगेहन्ति यानि हीनानि वृत्ततः । वृत्त यन्नेन सरर्धोदितमेति च याति च । अधीणो वृत्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ।' इत्युक्तगीन्यार—

अवक्रस्तारकाधीशः परिपूर्णप्रियोदयः ।

मार्ची दिशमतिक्रम्य पतनं प्रतिपद्यते ॥ ३ ॥

अवक्रः इति ॥ मार्ची दिश शुभाचार, पूर्णकुम्भ च ॥

दुरानागणा श्रेष्ठब्राह्मणादिजानियोगोऽपि प्रत्ययायभूयस्यायं

पततां हन्त केषांचिद्भजते मलिनात्मनाम् ।

विशुद्धवर्णयोगोऽपि विपरीतनिमित्तताम् ॥ ४ ॥

पततामिति ॥ मलिनात्मना दुराचाराणां, अत एव पतता, द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तद्वताम्; विशुद्धवर्णयोगः ब्राह्मणजातियोगः, विपरीतनिमित्ततां अत्यन्तनिवृत्ताहेतुताम्, भजते । यथा मलिनात्मनां इयामयर्णानां पतना वृक्षेभ्यः संमतां केषांचित्यवागामित्यर्थः, विशुद्धवर्णयोगः पाण्डुत्वयोगः, विपरीतनिमित्ततां पाण्डुपत्रविरुद्धाकमलयादिनिमित्ततां भजते— इति पथममाधिः । पततां मन्त्रफालादिदेवे पतनयतां, मलिनात्मनां शिरोरुहाणां, विशुद्धवर्णयोगो जगर्गाकस्यं, विपरीतनिमित्ततां वृद्धताज्ञापनद्वारा मरणज्ञापकताम्, भजते इति शिरोरुहममाधिर्वा बोध्यः ॥ ४ ॥

दुर्गन्धोऽपि प्रार्थान्चत्तेन शुद्धश्चेत् केनाप्यनुगृह्यत इत्याह—

पतनानन्तरं कृच्छ्रात्प्ररुद्धः शुद्धिमानपि ।

द्विजः संछाद्यते कश्चिद्धरेणापि रागिणा ॥ ५ ॥

पतनेति ॥ द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं तदनन्तरम्, कृच्छ्रात् कृच्छ्रादिप्रार्थान्चत्तात्, प्ररुद्धः पुनर्द्विजत्वापादकमस्कारैरुत्पन्नः, अत एव शुद्धिमान्, द्विजोऽपि कश्चिन्, रागिणा प्रीतिमता, अधरेणापि, शास्त्राभिज्ञेनानुगृह्यत एव, नदनभिज्ञेन धामरेणार्थात्ययिगन्धार्यः । संछाद्यते, पतितोऽयमिति न प्रकाश्यत इत्यर्थः । 'गुणदोषौ बुधो गृहन् इन्दुश्चेत्तस्मिन्निश्वरः । शिग्मा श्लाघते पूर्वं पर कण्ठे नियच्छति' इति

दोषोद्घाटनस्यानुचितत्वात्प्रहृदयस्येति भावः । दन्तगमाधिरश्च गम्यते, द्विजो दन्तः, 'दन्तविप्राण्टजा द्विजाः' इत्यमरः । कृष्णात् अतिप्रयासात्, प्ररुद्धः उत्पन्नः, अधरेण अधरोष्ठेन ; शेष स्पष्टम् ॥ ५ ॥

कश्चिदुदरपोषणार्थं परिशुद्ध इवाभिनयन् प्राग्भिको भवति, तादृशैः 'हेतुकान् शकवृत्ताञ्च बाह्यमात्रेणापि नार्चयेत्' इति संभाषणादिकमपि न कुर्यादित्यभिप्रेत्याह—

जोषमेकपदे स्थित्वा संनिकृष्टान्क्षणाद्धसन् ।
बहिर्देशितसंशुद्धिर्बकोऽप्याहारमर्हति ॥ ६ ॥

जोषमिति ॥ बहिर्देशितसंशुद्धिः स्नानादिना वैशिष्ट्यमभिनयन्नित्यर्थः ; एकपदे एकचरणे, जोष मौनेनान्वितः, स्थित्वा योग कुर्वाण इव, मौनमाश्रित्यैकपादेन स्थित्वेत्यर्थः । सन्निकृष्टान् यैः कैश्चिदय महान्योर्गीति भक्त्या समर्पितान् उपहारान् क्षणादविलयेन घमन् गृह्णन्, बकोऽपि शकब्राह्मणोऽपि, आहारमर्हति आहारकञ्चु योग्यो भवतीत्यर्थः । तादृशनिष्कृष्टव्यापि स्वांदरपूरणमेव, न परनरक्षणमित्यभिप्रायेणाहारमर्हतीत्युक्तम् । 'यस्मिन् जीवति जीवन्ति श्वहवः स तु जीवति । यकोऽपि किं न कुरुते चत्वा स्वोदरपूरणम्' इत्यपि शब्देन ज्ञापितम् । अत्र शकसमाधिः ; सन्निकृष्टान् भक्त्यादानान् ; एकपदे युगपत् ; अव्ययमेतत् ; घसन् भक्षयन् ॥ ६ ॥

द्विजस्य परिशुद्धमहायस्य पण्डितस्यापि समीचीनव्यवहारः समीचीनवाक् समीचीनजीवनं च विद्यते चेत् शिष्टैः सह शिष्टत्वेन

मन्व्यवहारो मवेत् ; नो चेद्विष्कार्यतैवेत्यामिप्रायेणाह—

द्विजस्य मितपक्षस्य कवेरपि निरस्यते ।

न हंस इति साजात्यं गतिशब्दितवृत्तिभिः ॥ ७ ॥

द्विजस्येति ॥ मानृगमांडण्डरूपेण जननं, पुनरुष्ण्टात्करचरणाद्वि-
विशिष्टरूपेण जननमिति द्विजस्य, मितपक्षस्य श्वेतगरुतः, के उदके
मचरन् विः पक्षी कविः, नस्यापि गतिशब्दितवृत्तिभिः हंस इति
साजात्यं न निरस्यते, हंसस्य हंसान्तरेण साजात्यं, गतिशब्दितवृ-
त्तिभिः एकस्य हंसस्य यादृशी गतिर्यादृशः शब्दो यादृशी जीविका
तादृशमन्यस्याप्यस्मि चेत् हंस इत्युच्यते, न द्विजत्वमितपक्षत्वक-
वित्वैः, द्विजस्य मितपक्षस्य कवेर्वकस्य तादृशगतिशब्दितवृत्त्यभावेन
हमन्वाभावादिति भावः । अपस्तुनप्रसंगमालंकारः ॥ ७ ॥

विरुडाच्चागणां आर्शांरपि न श्रेयःसाधनमित्याह—

अव्यवस्थितवृत्तानामभिन्नधुतिचक्षुषाम् ।

अधर्मार्जितभोगानामार्शारप्यहितोचिता ॥ ८ ॥

अव्यवस्थितेति ॥ “अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तवि-
चिकित्सा वा स्यात्, ये नत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः,
अदधा धर्मकामाः न्युः, यथा ने तत्र वनेग्न, तथा तत्र
वनेथाः”— इत्युपदेशमार्गं विहायाव्यवस्थितचरित्राणां ; अभिन्नः
- जीवात्मना पूर्वाभूतः, धुतिचक्षुः परमात्मा, यथा ने तथोक्ता-

स्तेषाम्, 'वेदचक्षुः मनाननः' इत्युक्तेः श्रुतिचक्षुःशब्दस्य पर-
मात्मपरत्वम् । यद्वा अभिन्नमविचारित श्रुतिचक्षुः चक्षुःसदृशश्रु-
तिर्यस्ते तथोक्तास्तेषाम् ; 'श्रुतिमूर्त्ता तु विप्राणा चक्षुर्भा द्वे विनिर्मिते'
इत्युक्तेः श्रुतेश्चक्षुःसदृशस्य, अधर्मेण धर्मभिन्नेन काम्यकर्मणा, अन-
भिसंहितफलो भगवत्प्रीणनैकप्रयोजनतया अनुप्रीयमानः शास्त्रविहितो
धर्मः, तद्विधोऽधर्म एव ; धर्मेण पापमपनुदतीत्यत्राभिसंहितफलस्य
धर्मस्यापि पापन्याभिधानात् । आर्जितः भोगः स्वर्गाद्यनुभवां
येषां ते तथोक्तास्तेषामाशीरपि अहितोचिता हितोचिता न भवति,
श्रेयःसाधनाय न समर्थेत्यर्थः । अत्र निदर्शन—अविषु पर्यतेषु अव-
स्थिता वृत्ता वर्तुलाश्च तेषां, अभिन्नश्रुतिचक्षुषां चक्षुःश्रवत्त्वात्
अधर्माय परहिंसायै आर्जितः भोगः शरीरं येषां तेषाम् ; सर्पाणामि-
त्यर्थः । 'अरेः शरीरं भोगः स्यात्' इति निघण्टुः ; आशीर्देष्टुमपि,
अहितायाः सर्पत्वस्य उचिता योग्या, 'आशीरुगर्दद्वाया शुभवा-
क्याभिलाषयोः' इति विश्वः ॥ ८ ॥

अमृतचैरागेषमाशेषाणि मान्यो न भवतीत्याह—

दुष्टैरारोपितः कश्चिदनर्थक्रिययान्वितः ।

असत्कारेण शृण्वेत विरुद्धाकारवेदिभिः ॥ ९ ॥

दुष्टैरारोपित इति ॥ दुष्टैः दुर्जनैः अनर्थक्रियया अनर्थहेतुव्यापा-
रणान्वितः सन्नारोपितः कश्चित् विरुद्धाकारवेदिभिः आरोपिताकारणै-
रसत्कारेण अवदुमानेन शृण्वेत, दुष्टदोषयुक्तेर्गिन्द्रियैः, अनर्थक्रियया

कटकमद्रुटाद्यर्थाक्रियाभावेन, ' क्वचित्तदमावेऽपि नञ्सुमाम इष्यते ' इति ; अन्वितः कश्चिदारोपिनो रजतादिः; विरुद्धाकारवेदिभिः शुक्तिस्वरूपैः, रजतमादवेद्यां सत्त्वेन गृह्यतोऽपि शुक्तित्व-द्रवणदशायां, रजतादिरयोऽमन्कारेणामद्रावेन, गृह्येतेति । प्राति-नामिकरजतादिरत्र निदर्शनम् ॥ ९ ॥

वृत्त्या मलिनो राजा मित्रेणापि दृष्ट्यो भवतीत्याह—

तमः स्वभावमलिनं वृत्त्यालोकोऽज्ञिताश्रयम् ।

दृष्ट्यं मित्रेण राजा च दृष्टदोषान्वयं विदुः ॥ १० ॥

तम इति ॥ वृत्त्या हेतुना आलोकेन प्रकाशेन लोकेन च, उन्मत्त आश्रयो यस्य तथोक्तम्, दृष्टः दोग्यायां राज्ञां अन्वयो यस्य नत् । दोग्यायदं गत्रिवाचकमव्ययनिमित्तं अमरसिंहादिभिरुक्तम्; अन्ये तु ' तमः कथाभिः समतांस्त्य दोग्यामारुह्य मैत्र्यैः मह पुष्पक ते ' इति नद्विप्रयोगादनव्ययमप्याहुः । अन्यत्र दृष्टः दोग्यायामन्वयो यस्येति योष्यन् । स्वभावमलिनं तमः, मित्रेण मूषेण आतेन च, राजा चन्द्रेण च नृपेण च, ' राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे ' इत्यमरः । दृष्ट्यं— निघर्त्य, अन्यत्र शिक्षणीयं, विदुः । श्लेषनिबन्धनोऽयमप्रस्तुतप्रसंग-मालंकारः ॥

दुर्वचः स्वयं दुर्वचः मन्तः सद्बचनेव लज्जायन्तीत्याह—

जातिमात्रशरणा ब्रह्मिष्कृताः

केचिद्दाहजयन्यवृत्तयः ।

रोषणा विपरिधाविनो मृद्-

ईपयन्ति जनमुज्झितह्रियः ॥ ११ ॥

जातिमात्रेति । जातिमात्रमेव शरणं रक्षणोपायां येषां ते तथोक्ताः, मात्रैश्च तदुचितकर्मादयो व्यवच्छिद्यन्ते, अन्यत्र जातिः चुर्लः, 'जातिर्जातिफलं धाम्यं चुर्लकंपिल्लयोरपि' इति विश्वः । तदेव तन्मात्रं शरणं स्थानं येषां तेषामित्यर्थः । बहिष्कृताः मन्त्रिः निरन्ताः बहिर्देवा एव स्थापिताश्च; 'नित्यं समानेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति परत्यम । आहता जघन्यवृत्तिर्नाचवृत्तिश्च येषां ते तथोक्ताः, जघन्यं चरमे शिक्षे जघन्यं गार्हितेऽन्यत्रदिति विश्वः । रोषणाः क्रोधाविष्टाः, नन्द्यादित्वाल्क्यैः । मुहुर्विशेषेण; कलहार्थं, नूतनजनाप्रवेशार्थं च अभिमुखं धावन्तीति विपरिधाविनः, ऊज्झितह्रियः स्वयंगार्हितवृत्तय इति, लज्जारहिताः केचिदुज्जनाः शुनकाश्च जन हेपयन्ति; स्वदर्शनेन जनः स्वयमेव यथा लज्जायुक्तो गच्छेत् तथा कुर्वन्तीत्यर्थः । ही ल जायामित्यस्माणिचि अर्तिर्ही इत्यादिना पुगागमे पुगन्तलघूपधस्येति गुणे हेपयन्तीति रूपम् । शुनकसाम्यं प्रतीयते ॥ ११ ॥

धुव्रनिषिद्धविषयाभिलाषः सद्बुद्धिं प्रतिक्षिपतीत्याह—

आलोकावधि यद्वशेन सुगतिं विन्दन्ति भूतान्यसौ

दृष्टिस्लेहवशेन सा वितनुते वंशे भुजंगभ्रमम् ।

दक्षा भोगिषु केषुचिद्विषमितां दृष्टिं निहन्तुं क्षणा-

चानप्याशु विनाशयेत्क्षणरुचिः काचित्क्षणस्फूर्जथुः ॥

आलोकेति ॥ अलोकावधि आलोको यावति देशे वर्तते ताव-
 त्यन्तम्, भूतानि यद्वशेन यदृष्टिवशेन, मुगतिं शोभनगमनं
 विन्दन्ति । लोकावधिर्माभिव्याप्य स्थितानि भूतानि यत्सत्यज्ञानेन
 मुगतिं सद्रतिं विन्दन्ति इति प्रतीयते । असौ दृष्टिः, तत्त्वबुद्धिश्च
 'दृष्टिर्ज्ञानेऽक्षिणं दर्शने' इत्यमरः । स्नेहवशेन रागवशेन मण्डूकव-
 साद्यञ्जनविशेषेण, वंशे वेणौ भुजङ्गभ्रमं वितनुते भुजङ्गभ्रमं जन-
 यति; वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनं दोष इत्याहुः । स्नेहवशेन राग-
 वशेन, वंशे जनघर्णे, भुजङ्गभ्रमं विटभ्रान्ति, 'वंशे वेणौ कुले
 वर्गे' इत्युभयत्रापि विश्वः, वितनुते । भोगिषु सपेषु, भोग-
 वस्तु च, विषं इतां प्राप्तां विषमितां, विषमिभां ; विषमीकृतां, दृष्टिं
 भणाम्निहन्तुं दक्षाः सन्तीति शेषः; नामपि दृष्टिं भणस्फूर्जधुः क्षणं
 भणमात्रं स्फूर्जधुः यत्रसङ्घर्षशब्दो यस्याः साः क्षणरुचिः विद्यु-
 त्काचित् आशु विनाशयेत् । यत्रपतनकालिका विद्युत् दृष्टेरत्यन्तप्र-
 तियन्धकेति भावः । 'दुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' इत्यस्मात् द्विनो
 धुञ्जिति अयुच् ॥ १२ ॥

इति श्रीमच्छ्रीशैलकुलतिलकस्य वेङ्कटाचार्यसोमसुतः सुतस्य

श्रीश्रानिवासविदुषः कृतिषु सुभाषितनाम्ना-

व्याख्यायां रत्नपोटिकाख्यायां

दुर्वृत्तपद्धतिः

चतुर्थी ॥

असेव्यपद्धतिः ॥

कठिनः कृशमूलश्च दुर्लभो दक्षिणेतरः ।

कश्चित्कल्याणगात्रोऽपि मनुष्यैर्नोपजीव्यते ॥ १ ॥

कठिन इति ॥ कठिनो निर्दयः, कृशमूलः निर्धनः, मेरुस्तु मूले कृशः उपरि विस्तीर्णश्च, दक्षिणेतरः अनुदारः, भुवो मध्यदेशवर्तित्वाद्दक्षिणदिग्भागवर्ती, पर्वतेभ्य इतरश्च, 'दक्षिणस्तरलो वामपद्मच्छन्दानुवर्तिषु' इति विश्वः । 'दक्षिणे मरुतोदारः' इत्यमरः । कल्याणगात्रः शुभाकृतिरपि सुवर्णमयशरीरोऽपि; 'कल्याणमक्षये स्वर्णे कल्याण मङ्गलेऽपि च' इति विश्वः । कश्चित् पुरुषो मेहश्च मनुष्यैर्नोपजीव्यते एकत्र व्यर्थत्वादन्यत्रासाध्यत्वादिति भावः ॥ १ ॥

दृष्टपङ्का प्रतिपदं स्यादल्पसरसः स्थितिः ।

काले घनरमैर्योगेऽप्यसेव्या जीवितार्थिभिः ॥ २ ॥

दृष्टपङ्केति ॥ प्रतिपदं दृष्टपङ्का ग्रीष्मे दृष्टकर्दमा दृष्टदोषा च; काले यथाकाले कार्यकाले च; घनरमैर्योगेऽपि, अल्पसरसः स्थितिः क्षुद्रकामारम्भितिरल्पपुरुषगम्यतिश्च; जीवितार्थिभिः प्राणार्थिभिः जीवितार्थिभिश्च, अमेव्या स्यात् । 'उत्तमानेव मेवेत प्रातःकाले तु मध्यमान्' इति धृतराष्ट्रप्रजापते उक्तत्वात् काले घनरमैर्योगेऽपीत्युक्तम् ॥

यस्य यत्नत्ता स्वरूपविरुद्धा, तयोः कदापि न संबन्ध इत्याह—

सतः सत्त्वविहीनानां सत्तयैवापराध्यतः ।

कथंकारं प्रतीकारः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ३ ॥

सत इति ॥ सत्त्वविहीनानां सत्त्वगुणरहितानां तामसादीनां विद्यमानतारहितानां च; सत्तया साधुभावेनैव, विद्यमानतयैव च; अपराध्यतः सतः; सत्तैव तत्रसस्तिभिरस्य विरुद्धा, प्रतीकारः विरोधपरिहारः, कल्पकोटिशतैरपि, कथंकारं कथंचिदित्यर्थः, अन्य-
थैवं कथमित्थं मुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति कथमित्युपपदे न्वापे कृमि
णमुल् ॥ ३ ॥

अपि संतापशमनाः शृद्धाः सुरभिशीतलाः ।

भुजंगसंगाज्जायन्ते भीषणाश्चन्दनद्रुमाः ॥ ४ ॥

अपीति ॥ स्पष्टम् 'मुखेन गरळं मुञ्चन् मूले यदि महोरगः ।
फलसन्दोहगुरुणा तरुणा कि प्रयोजनम् ॥' 'मुपुष्पितः सारफलः
फलितः स्यादुरासदः । अपक्वः पक्वसङ्काशः स च शीर्येत कर्हिचित्'
इत्यादि स्मारितम् ॥ ४ ॥

नीचानुसरणान्मन्ये निसर्गपरिशुद्धयोः ।

गतिः कुटिलतां याति गङ्गायमुनयोरपि ॥ ५ ॥

नीचेति ॥ नीचानुसरणात् नीचसेवनात्, उन्नतभूमेर्निम्नदेगे प्रव-
हनाच्च, गतिर्भुविर्गमन च, 'गतिस्तु गमने मार्गे दशायां बुद्ध्युपाय-

योः इति निघण्टुः । शेष स्पष्टम् । अन्ये—इति निपातप्रतिरूपकम-
व्ययमिति भोजराजः । 'अधमास्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।
यदि मन्नं हि सेवेत यद्यसन्तं तपस्विनम् ॥' 'वासो यथा रागवश
प्रयाति तथा ॥ तेषां बशमभ्युपैति' इत्यादि स्मारितम् ॥ ५ ॥

मित्रे भवति वैमुख्यं मैत्री दोषाकरेण च ।

अपि तीर्थप्रसूतानां कैरवाणां रजोभृताम् ॥ ६ ॥

मित्र इति ॥ तीर्थप्रसूताना योग्यादुत्पन्नानाम्, जलावतारोत्प-
न्नाना च; रजोभृता रजोगुणवतां, परागवतां च; कैरवाणां शठाना
कुमुदाना च; मित्रे मुख्यौ सूत्रे च; वैमुख्य भवति दोषाकरेण पापा-
त्मना चन्द्रेण च, मैत्री भवति । अतो न सेव्या इति भावः । नन्व-
मेध्यत्वे कैरवाणि न निदर्शनमिति चेन्न; रजोभृता मिलवैमुख्यादिके
निदर्शनेन समर्थिते नति तेषाममेव्यत्वमिद्वेः ॥ ६ ॥

अपि निर्मुक्तभोगेन स्वान्तःस्थविषयेक्षया ।

असद्भावाय जायेत जिह्वगेन सहासिका ॥ ७ ॥

अपीति ॥ निर्मुक्तम्व्यक्तो भोगो येन तेनापि; निर्मुक्तो मुक्त-
कञ्चुर्वा भोगः शरीर यस्य तेन च तथोक्तम्; जिह्वगेन कुटिलवृत्तिना
सर्वेण च; सहासिका सहायस्थानम्, धात्वर्थनिर्देशे ष्वुल्ल वक्तव्य इति
ष्वुल्ल; स्वान्तःस्थाः मनःस्थिता अभिलषिता ये विषयाः भोग्यपदार्थाः,
स्वान्ते स्वस्वान्ते समीपे, निष्ठन्तीति तथोक्ताः; ते च ते विषयान्ते
पार्थीभया दृष्ट्या; स्वस्य अन्तस्तिष्ठतीत्यन्तःस्थ विषय यस्यास्मा

तयोक्ता तथा, विद्मगर्भया; ईक्षया दृष्टया च, अमद्भावाय दुष्टत्वात्.
नाशाय; जायेत । अतो विषयभोगलम्पटेन मह बासो न कार्य इति
भावः ॥ ७ ॥

मण्डूकराविणं सर्पं गोमुखं च मृगादिनम् ।

न मुहुत्त्वेन मन्येत मानयन्तं च वैरिणम् ॥ ८ ॥

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव गौर्जाति मण्डूकरावी तं, कर्तयुपमान
इति णिनिः, सर्पे. सर्पजातिषु तादृशः कश्चिन्नगोऽस्ति. गोमुखं
तादृशमुखयुक्तम्; मृगादिनं व्याघ्रम्, व्याघ्रजातिषु तादृशः कश्चि-
दस्ति; नं दृष्ट्वा तादृशोऽयमिति न विश्वसेदित्यर्थः । मानयन्तं वैरिणं
च, मुहुत्त्वेन शोभनहृदयत्वेन मित्रत्वेन च, न मन्येत । 'वदन्ति
यस्यां यस्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः' इत्युक्तदीपकालंकारः ॥
'न विश्वसेदविश्वसे विश्वसे नातिविश्वसेन् । विश्वामाद्भयनुत्थं
मृदान्यपि निहृन्ति' इति नीतिविदः ॥ ८ ॥

घोरास्त्यक्तमिथोर्वैराः सौकर्यवदुपद्रवे ।

दण्डेनापि न भज्यंरन्यापकुण्डलिमण्डलाः ॥ ९ ॥

घोरा इति । घागः कृराः, पापाः कुण्डलिमण्डलाः मर्यमभूदा
इव तयोक्ताः; सौकर्यं मुकरत्वे अस्यास्तीति सौकर्यवान्, मुग्ध
इति यावत्; तादृशे उपद्रवे अस्मोपद्रवेऽपीत्यर्थः । सौकर्यं मुक्क-
भावः, तदेवामर्त्याति तदन्तो वराहाः । 'सौकर्यं स्यादनायासे मुक्क-
रस्य च कर्मणि' इति विश्वः । तेषानुपद्रवे तत्कर्तृकोपद्रवे. ते हि

वस्मीकानि स्वनन्ति, त्यक्तमिशोवैराः सन्तः सङ्घीभूय पलायमानाः
मन्तः दण्डेनापि न भज्येरन्, भग्ना न क्रियेरन्, 'स्यान्मण्डल द्वा-
दशराजके च देशे च विम्बे च कदम्बके च । कुशप्रभेदेऽयुपसूर्यके
च भुजङ्गभेदे शुनि मण्डलः स्यात्' 'विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपु' इति
पुल्लिङ्गता ॥

अनाकलितमानुष्याः क्षमासंस्पर्शवर्जिताः ।

प्रतिबुद्धैर्न सेव्यन्ते पूर्वदेवविरोधिनाः ॥ १० ॥

अनाकलितेति । अनाकलितमश्लीलं, मानुष्य मनुष्यकर्म, येषां ते
तथोक्ताः, विद्याचर्यापारयन् इत्यर्थः, गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि
चेति 'यन् प्रत्ययः । ब्राह्मणादिराकृतिगण इत्युक्तम् । अनाकलितमप्राप्त
मानुष्यं मनुष्यभावो मनुष्यत्व येषां ते तथोक्ता इति च । क्षमासंस्पर्शेन
क्षमागुणमस्पर्शेन च भूतलमस्पर्शेन च वर्जिताः ; पूर्व देवविरोधिना
देवद्वेषिणः पश्चात् ब्राह्मणद्वेषिणश्च ; प्रतिबुद्धैः बुद्धिमद्भिः न सेव्यन्ते
नार्हायन्ते । पूर्वदेवा गक्षसाः, तद्विरोधिना देवाः, प्रतिबुद्धैर्मोक्षा
धिभिः, न सेव्यन्ते ; 'ब्रह्माणं त्रितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः
स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यस्मात् परिमितं फलम्' इत्युक्तेः ॥
यथा मोक्षकामैरन्यदेवता न सेव्यन्ते, दूरं परित्यज्यन्ते, एवं बुद्धिमद्भिः
दुर्जना न प्राप्या इत्यर्थः ॥ १० ॥

परिधीणाचारभ्य भृतमपि विदुषांऽतिक्रमे दण्डभूयस्त्वहेतुत्या-
दधिकानर्थं संपादयतीति महष्टान्तमाह—

अभिषे विश्वासः श्वपचकरके सौमिकरसः

कपाले गङ्गाम्भः खलपरिपदङ्के सुजनता ।

परिक्षीणाचारे धृतमनुपनीते च निगमः

स्वतःसिद्धां शुद्धिं त्यजति विपरीतं च फलानि ॥११॥

अभिष इति । श्वपचानां चण्डालानां, करकं पात्रविद्योषः, तालिनः; सौमिकरसः देवतामर्पितावशिष्टः सोमरसः, जनानां मनूहो जनता, शोभना चासौ जनता च सुजनता, आमजनदन्धुभ्यन्-
लिति मनूहायै तल्पप्रत्ययः । अष्टमन्वन् ॥ ११ ॥

गजगृहं द्रव्यचौर्याद्यारोपनादिमिर्दण्डहेतुत्वाद्नेव्यमिन्याद्—

तरतु विवित्सयाब्धिमधिरोहतु शैलतटं

धमनु च धातुवर्गमधिगच्छतु शस्त्रमुखम् ।

तदिदमरुन्तुदं यदुत ब्रह्मधाय भिया

धनमदमेदुराक्षितिभृदङ्गणचङ्क्रमणम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुमापितनीज्यां

असेव्यपद्धतिः

पञ्चमी ॥

विष्णुमक्तिमानेव महाजन इत्यभिप्रेत्याह—

मुक्तानुगुणवृत्तानां भजतां पावनीं गतिम् ।

नित्यं विष्णुपदे वृत्तिस्तारकाणां सितात्मनाम् ॥ ३ ॥

मुक्तेति ॥ मुक्तपुरुषानुरूपव्यापारवतां, मुक्तामणय इवानुसृतगुणानां वृत्तानां वर्तुलाना च, पावनीं पवित्रकारिणीम्, गतिम् उपायं प्रपत्तिम् भजतां, वायुसम्यन्धिमार्गमाश्रयताञ्च । 'गतिस्तु गमने मार्गे दशायां बुद्ध्युपाययोः' इति विश्वः । सितात्मनां परिशुद्धमनसां शुक्लरूपाणां च, तारकाणां संसारं तारयतां नक्षत्राणां च, 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकाऽपि च' इति विश्वप्रकाशे नपुंसकत्वमुक्तम् । नित्यं विष्णुपदे भगवत्प्रादे आकाशे च, वृत्तिः स्थितिः भवति ॥ ३ ॥

महाजनदर्शनं पापनिवर्तकमित्याह—

धर्मसेतुनिविष्टानामचलानां गरीयसाम् ।

दक्षिणोत्तरवृत्तीनां दृष्टिः पापनिवर्तिनी ॥ ४ ॥

धर्मेति ॥ धर्मसेतौ धर्ममर्यादायां निविष्टानाम् । 'द्वौ समुद्रौ विततायजूयौ पर्यावर्तेते जठरेव पादाः । तयोः पश्यन्तो अतियन्त्यन्यमपश्यन्तः सेतुं नातियन्त्यन्यम्' इत्युक्तरामसेतौ निविष्टानां च; अचलानां स्थिरचित्तानाम्, दक्षिणाः समर्याः उत्तरा उत्कृष्टा वृत्तिः वर्तनयेयां ते तथोक्ताः तेषाम्, गरीयसां महात्मनाम् । अचटपक्षे उत्तरदिग्भागमुपक्रम्य दक्षिणाभिमुखं स्थितानां गरीयसां अचलानां गन्धमादनप्रभृतिमहापर्वतानां दृष्टिः पापनिवर्तिनी ॥ ४ ॥

महात्मनां सम्पत्तिः सार्थकत्वादलंकार इत्याह—

अनङ्गीकृतकामानामनुमानार्हवर्ष्णाम् ।

धृतनिर्मलतीर्थानां भूतिलेपो विभूषणम् ॥ ५ ॥

अनङ्गीकृतैसि ॥ अनङ्गीकृतः अस्थीकृतः कामो विषयामि-
च्छापो यैः तेषां शरीररहितीकृतमन्मथानां च, अनुमानार्हवर्ष्णाम् अनु-
मानशब्देन व्यातिमूलकत्वात्तर्क उच्यते, सत्तर्कानुग्रहीतप्रत्यक्षानु-
मानागमानामित्यर्थः । अन्यत्र नाहं अनहं, नअर्थस्य नशब्दस्य
सुप्नुपेति समासः । उमाया नाहं उमानाहं तन्न भवतीत्यनुमानार्हम्,
उमायोग्यमित्यर्थः; वर्ष्म देहः येषां ते तथोक्ताः तेषाम्, 'वर्ष्म देहप्र-
माणयोः' इत्यमरः । धृतं निर्मलं तीर्थं शास्त्रं गङ्गा च यैः तेषां तथो-
क्तानाम्, 'तीर्थं शास्त्राभ्यरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रियु' इत्यमरः । भूति-
लेपः सपत्तम्बन्धः भस्मलेपश्च विभूषणम् । रुद्रसाम्यमुक्तम् ॥ ५ ॥

'जानाति विश्वासयितु मनुष्यान् विश्वातदोषेषु ददाति दण्डम् ।
जानाति भ्राम्रां च तथा क्षमाञ्च त तादृशं भीर्जुपते समग्रा ॥'
इत्युत्तरत्या महाजनस्यैव न्यायानुवर्तिनः सौख्य भवतीत्याह—

अनन्तरूपातिसंपन्नः शुद्धसत्त्वः सधीचलः ।

धत्ते बहुमुखं भोगं श्रुतिदृष्टिस्थिराश्रयः ॥ ६ ॥

अनन्तरूपातीति ॥ अपरिमितकीर्तिसंपन्नः, अनन्त इति नाम-
मपन्नश्च; शुद्धसत्त्वः रजस्तमोऽनभिभूतसत्त्वगुणः, अधिकचलश्च,

* मात्रां विषयाणामनित्यत्वम् ।

मधीवलः बुद्धिबलयुक्तः, श्रुतिदृष्टिः भगवान् तस्मिन् स्थिरचित्तः,
 चन्द्रा श्रुतिदृष्टिरिति व्यस्तं पदम् 'श्रुतिस्मृती तु विप्राणां चक्षुषी
 द्वे विनिर्मिते' इत्युक्त्वा वेदार्यदर्शी । अन्यत्र चक्षुश्रवाः बहु-
 मुखं भोगं मुखं सहस्रमुखं शरीरं च धत्ते । 'भोगः मुखे स्यादि-
 भृतावहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । अत्र शेषमाम्यम् ॥ ६ ॥

महाजन एव सतां मेघ्य इत्याह—

अहार्यः सर्वमध्यस्थः काञ्चनद्युतिमुद्बहन् ।

सत्प्रदक्षिणयोग्यत्वमुपयाति महोन्नतः ॥ ७ ॥

अहार्य इति ॥ अहार्यः कुट्टिमिः प्रतारयितुमशक्यः, पर्वतश्च,
 'अहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः । सर्वमध्यस्थः अपक्षपाती सर्वभूमण्डल-
 मध्यवर्ती च । काञ्चन अनिर्वाच्यां द्युति तेजः उद्बहन्, सुवर्ण-
 मयश्च, महोन्नतः सर्वोत्कृष्टः अत्युन्नतश्च, सतां मत्पुरुषाणां नक्ष-
 त्राणां च, प्रदक्षिणयोग्यत्वमुपयाति । अत्र मेरुपर्वतमाम्यम् ॥ ७ ॥

महात्मानो देवैरपि शिरसा प्रणम्यन्त इत्याह—

पुण्यगन्धाः सुमनसः प्रबुद्धाः समयागमे ।

शिरसा परिगृह्यन्ते सादरं त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥

पुण्यगन्धा इति ॥ समयागमे सिद्धान्तशास्त्रे वसन्तादिकाले
 च, प्रबुद्धाः ज्ञानवन्तो विकसिताश्च, पुण्यगन्धाः पुण्यसंबन्धवन्तः
 मनोहरपरिमल्लाश्च 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सबन्धगर्वयोः'
 इति विश्वः । 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य

कर्मणो दूराद्गन्धो वाति' इति श्रुतिः स्मारिता । मुमनसः ज्ञानिनः पुष्पाणि च 'मुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्री देवबुधयोः पुमान्' इत्युभयत्रापि, त्रिदशैः देवैरपि सादर शिरसा परिगृह्यन्ते 'सर्वेऽस्मै देवा वलिमावहन्ति' इति श्रुतेः । अत्र पुष्पसाम्यम् ॥

'यश्चात्मनापन्नयते भृद्य नरः सर्वस्य लोकस्य गुरुर्भवत्युत । अनन्ततजाः मुमनाः समाहितः स्वतेजसा सूर्य इवावभामते ॥' इत्युक्तमहापुराणे तदनुग्रहेण मन्दानामपि मैत्र्या भवतीत्याह—

अनुकर्तुमपहोतुमतिवर्तितुमीक्षितुम् ।

अशक्ये तेजसां पत्यौ मित्रतानुमतिक्षमा ॥ ९ ॥

अनुकर्तुमिति ॥ अनुकर्तुं सदृशीभवितुम्, अपहोतुं किमस्य माहात्म्यमिति निपेदुम्, सूर्य इति कश्चित्तेजस्वी अस्ति वेति निपेदु च, अतिवर्तितुं निराकर्तुम् अतिलङ्कितुं च; केनापि सूर्यस्य पश्चाद्जागादृष्टेरिति भावः । ईक्षितुं क्षुद्राणां दर्शनं कर्तुं तेजसो दृष्टिप्रतिघातकत्वादवलोकितुं च, अशक्ये तेजसां पत्यौ तेजस्विनि पुरुषे सूर्ये च, मित्रता सुहृत्त्व सूर्यत्वं च, अनुमतेः अनुशयाः धर्मा अभ्युपगमयोग्या, अनुमतिः पूर्णिमाभेदः, 'कलाहीने सानुमतिः' इत्युक्तेः । तस्याः धर्मा सूर्यकिरणानामेव चन्द्रकलापूर्तिहेतुत्वात्, 'यमादित्या अशुमायाययन्ति' इति श्रुतेः 'यत्रामुष्य मुधीभवन्ति किरणाः' इत्यादिप्रसिद्धेश्च । अत्र यादवः—'तासां ज्ञानानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने । शतत्रय हिमोत्सर्गे तावद्धर्मस्य सर्जने । आनन्दनाश्च मेघ्याश्च नूतनाः

पूतना इति । शतं शतं त्रुष्टिवहास्ताः सर्वा अमृताः स्त्रियः ॥
इति ॥ ९ ॥

क्षुद्रा एव क्षुद्राणां धर्षणीया न महान्त इत्याह—

अहितुण्डिकदृष्टीनामशेषा भोगिनः पदम् ।

न संवर्ताग्निसारथ्ये स्थाता यन्मुखमारुतः ॥ १० ॥

अहीति ॥ अहितुण्डिकदृष्टीनां व्यालग्राहिकदृष्टीनाम्, मन्त्रौषधा-
दिव्यापाराणामित्यर्थः, 'व्यालग्राह्याहितुण्डिकः' इत्यमरः । अशेषाः
शेषभिन्नाः भोगिनः सर्पाः, पदं विषयः; यन्मुखमारुतः शेषां
नर्गणां मुखमारुतः, संवर्ताग्निसारथ्ये प्रलयकालाग्निसहायभावे न
स्थाता, प्रागतिनिवृत्तावित्यत्माल्लुट् । शेषमुखमारुतस्तु प्रलयका-
लामैः सहायीभूय जगत् नाशयति, तादृश शेषकः परिभवेदिति भावः ॥

अयोग्यघटनस्वभावोऽपि विधिः कांचिद्योग्यघटनेन श्लाघनी-
योऽपि भवतीत्याह—

गरुत्मति सुपक्षतां गिरिधुरंधरे धीरता-

मुदन्वति गभीरताममृतदीधितां सौम्यताम् ।

विवस्वति च दीप्ततां विधिरुपाद्धानश्चिरा-

दनर्घगुणचित्रितं किमपि चित्रमामूत्रयत् ॥ ११ ॥

गरुत्मतीति ॥ गिरिधुरंधरे गिरिश्रेष्ठे । विधिः, अनर्घगुणैः सुपक्ष-
त्वादिगुणैः, चित्रितं आश्चर्यविषयीकृतम्, किमपि चित्रं सज्जनाख्याले-
ख्यम्, आमूत्रयत् घटितवान् । एकैकं सद्रुणमन्यत्र विधायाम्यमित्वा

समचित्तपद्धतिः ॥

अथ समचित्तत्व महाजनस्य धर्म इति समचित्तपद्धतिरारभ्यते—

पुंसः कस्य चिदास्थाने द्विजेन्द्रः सूरिसेविते ।

गुणवत्पक्षपातेऽपि मध्ये तिष्ठति मानभृत् ॥ १ ॥

पुंस इति ॥ सूरिसेविते कस्य चित्पुंसो महाप्रभोरास्थाने, गुणवत्पक्षपाते मत्पि व्यवहारवेलायां, मानभृत् प्रमाणान्यनुसरन्, मध्ये तिष्ठति वादिप्रतिवादिनोर्मध्यस्थो भवति, पक्षपात्यपि मध्यस्थ इति विरोधाभासः । अत्र निदर्शनम्—कस्यचित्पुंसो रङ्गनायकस्य नित्यसूरिसेविते आस्थाने, द्विजेन्द्रो गुरुत्मान् गुणवत्पक्षपातेऽपि आहृत्तिमत्पक्षप्रसरणे मत्पि मानभृत् पूजा विभ्रत् मध्ये तिष्ठति रङ्गमण्डपमध्ये तिष्ठति । 'गुणस्त्वाहृत्तिशब्दादिवेन्द्रियामुख्यतन्तुषु' इति रत्नमाला ॥ १ ॥

महाजनाः सर्वत्र समबुद्धय एव, तेषु केषांचिदादरः केषांचिदानादरश्च तत्तत्पुरुषस्यभावाद्भवतीत्याह—

चकोरानादरं देवश्चक्रवाकस्य चादरम् ।

विवस्वान नाभिसंधत्ते विश्वमेतत्प्रकाशयन् ॥ २ ॥

चकोरोति ॥ देवः प्रकाशमानः, विवस्वान् मूर्यः, एतद्विधं जगत्,

प्रकाशयन्, चकोरानादरं नाभिसन्धते, स्वप्रकाशनेन चन्द्रे निलेज-
त्के मति चकोराणां चन्द्रिका मास्त्विति सूर्यस्याभिसन्धिर्नास्ति, तथा
चक्रवाकस्यादरं च नाभिसन्धते, स्वप्रकाशनेन चक्रवाकस्य त्रिया
संभोगो भवतु इति अभिसन्धिर्नास्ति इत्यर्थः । विश्वप्रकाशनमेव
तस्य कार्यं, तत्तददृष्टानुगुण्येन आनुकल्यानानुकृत्ये इति भावः ॥

क्षुद्राणां देशकालवशेन वैषम्ये मत्परि महतां कदापि न वैष-
म्यमिन्याह—

देशकालविशेषेण विषमत्वं समत्ववत् ।

निशादिवसयोर्दृष्टमहोरात्रस्य न क्वचित् ॥ ३ ॥

देशकालेति ॥ निशादिवसयोः देशकालविशेषेण समत्ववत् विषम-
त्व च दृष्टम् । निशादिवसयोः कदाचित् प्रत्येकं त्रिंशद्दृष्टिकात्मकत्ववत्
देशविशेषेण लङ्कोदयादिषु उदयान्मययोर्वैषम्यं भवति । कालविशे-
षेण, निशायात्त्रयस्त्रिंशद्दृष्टिकात्मकत्वम्, दिवसस्य सप्तविंशतिघटिका-
त्मकत्वम्, तथा दिवसस्य त्रयस्त्रिंशद्दृष्टिकात्मकत्वं निशायाः सप्तविंश-
तिघटिकात्मकत्वमित्यादि भवतीत्यर्थः । अहो रात्रेश्च समाहारः
अहोरात्रः, 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याश्च रात्रेः' इति समामान्तोऽ-
च्यत्ययः, 'रात्राह्लाहाः पुंमि' इति पुल्लिङ्गत्वम्, 'रूपरात्रिरधन्तरेषु
न्त्वं वाच्यम्', इति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वात्रशब्देऽपि रत्वम् ।
अहोरात्रिममुदायस्य क्वचिदपि, कदाचिदपीत्यप्याहार्यम् । वैषम्यं न
दृष्टम् । सर्वत्र सर्वदा षष्टिघटिकात्मकत्वमेवेति भावः । अत्राहोरात्रो
निदर्शनम् । अप्रस्तुतप्रशंमालङ्कारः ॥ ३ ॥

नित्यसन्तुष्टानां महात्मनां पदार्थसत्त्वे तदभावे चैकरूपचित्ततैव,
न विकारित्वमित्याह—

प्रतिशृङ्खति जीमूते प्रत्यर्पयति वा स्वयम् ।

अपूरणमपांपत्युः पूरणं च न लक्ष्यते ॥ ४ ॥

प्रतीति ॥ जीमूते मेघे प्रतिशृङ्खति समुद्रोदकं पिबति सति,
प्रत्यर्पयति वर्षति सति वैतर्यः । 'उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एषा-
स्तमेति च । उत्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥' इत्याहुः ॥

'छेदेऽपि चन्दनतकः सुरभयति मुल कुठारस्य ।' इति न्यायेन
महात्मानः सर्वत्र समस्वभावा इत्याह—

छिद्रं जनयतां नीचैरच्छिद्रं विभ्रतामपि ।

त्रासहीनाः सुमणयः स्वभावादुपकुर्वते ॥ ५ ॥

छिद्रमिति ॥ नीचैः अधोभागे छिद्रं रन्ध्रं, नीचैः निकृष्टपुरुषैः
अन्तःकलहं च, अछिद्रं हीरमण्यादिकमिति भावः । त्रासो नाम
मणिदोषः । तदुक्तं ब्राह्मेण 'रागत्रासश्च शिन्दुश्च रेखा च जलग-
र्भता । सर्वरलेष्यमी पञ्च दोषाः साधारणा मताः ।' इति । अन्यत्र
भयं, तद्राहिताः सुमणयः स्वभावादुपकुर्वते; 'अथवा भवतः प्रव-
र्तना न कश्चिदपि पितृमियं पितृमियं नः । स्वत एव सता परार्थता मद्
गाना हि यथा यथार्थता ।' इति श्रीहर्षः ॥ ५ ॥

ममचित्तस्वभाव सर्वेऽपि प्रणमन्तीत्याह—

अनुज्झितमृद्भ्रावः सुहृदां दुर्हृदामपि ।

सम इत्येव भाव्योऽपि नम इत्यभिभाष्यते ॥ ६ ॥

अनुज्झितेति ॥ स्पष्टम् । सम इति वक्तव्यं नम इत्युच्यत
इति चित्रमिति भावः ॥ ६ ॥

‘दुर्जनः मुजनं द्वेष्टि’ इति दुष्टैः पीड्यमानोऽपि न विकार
गच्छतीत्याह—

मरुद्भिः पीड्यमानोऽपि संत्यक्तोऽपि दिवानिशम् ।

विषयस्नेहरहितो रत्नदीपः प्रकाशते ॥ ७ ॥

मरुद्भिरिति ॥ विषयस्नेहरहितः पात्रतैलरहितः विषयाभिला-
परहितश्च ; विषयाभिलाषिणः स्वस्तु तदभावे मनोविकारः । रत्नदीपः
प्रकाशते । प्राप्ते विबुधो यथा प्रकृत्यास्ते ‘न विकारं व्रजति महान्श्वा-
तुर्मास्येष्विषयाज्यपशुशब्दः॥’ इति नयमालिकायां मामकः श्लोकः ॥

जनयत्यनले दाहं शमयत्यपि तोयदं ।

अभिन्नेः स्थीयते पुण्यैराश्रमारण्यपादपैः ॥ ८ ॥

जनयतीति ॥ अभिन्नेः एकरूपैः ; स्थीयते स्थितम्, भावे लट् ॥

‘दाहः श्रीमत्तरं किञ्चिदन्यत्पथ्यतरं मतम् । प्रभविष्णोर्यथा नात
क्षमा सर्वत्र सर्वदा ॥ क्षमेदशक्तः सर्वस्य शक्तिमान् घर्मकारणात्’
इति महात्मानः क्षमयैव सर्वं जयन्तीत्याह—

अहार्येण कदाप्यन्यैरसंहार्येण केनचित् ।

तितिक्षाकवचेनैव सर्वं जयति संवृतः ॥ ९ ॥

अहार्येणेति ॥ तितिक्षाकवचेन संवृतः आच्छादितः जयति सर्व-
मतिशेते इत्यर्थः । 'हन्ति नित्यं क्षमा क्रोधमाचारो हन्त्यलक्षणम्'
इति क्रोधनिवृत्तौ न कश्चिदपि धैरीति सर्वे स्वाधीना ण्येति जय इति
भावः । लौहकवचापेक्षया तितिक्षाकवचस्य व्यतिरेकः तस्मिन्
तश्च परिणामालङ्कारः, स्वरूपेण सर्वजथासाधनत्वादारोप्यमाणस्य कव-
चस्य तितिक्षात्मना उपयोगात्, 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी
विषयात्मना' इति तल्लभणात् ॥ ९ ॥

भगवदेकान्ती भगवद्व्यतिरेकेण किमपि नापेक्षते, अतः स एव
समचित्त इत्याह—

अमृतस्यन्दिनं कश्चित्कृष्णमेघं द्विजः स्मरन् ।

उदन्यया न वेशन्तमुदन्वन्तं च वीक्षते ॥ १० ॥

अमृतेति ॥ कश्चित् द्विजः चातकः, अमृतस्यन्दिनं उदकव-
र्षिण नीलमेघं स्मरन्, उदन्यया पिपासया, 'उदन्या तु पिपासा
तृट् तर्पः' इत्यमरः । वेशन्तं अल्पसरः, उदन्वन्तं समुद्रं च न वीक्षते ।
मोक्षप्रदं कृष्णं लक्ष्मीकृत्यं पुरुषार्थोत्सया ब्रह्मरुद्रादीन् लौकिकक्षु-
द्रानपि कश्चिद्भाग्यवान् न वीक्षते इत्यर्थः ॥ १० ॥

समचित्तस्य दुर्जनसृष्टिरप्युपकारायैवेति मतिरित्याभिप्रेत्याह—

विदधातु धाम तमसा कृतेन किं

यदि वा न वेत्ति न विधिर्न वा वयम् ।

प्रथमोपकारि चरमं यतस्ततः

प्रतियोगीनो भवति तस्य सार्थता ॥ ११ ॥

विदधात्विति ॥ विधिः, धाम तेजः. विदधातु सृजतु, आलोकस्य चाभुपप्रत्यधादिहेतुत्वेन लोकोपकारत्वादिति भावः । कृतेन तमसा किं तमःसृष्ट्या किं प्रयोजनम्, लोकप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । एव चोद्ये उत्तरमाह—यदिवेति; पश्चान्तरे विधिर्न वेत्तीति न तद्वयोजनं न जानातीति न, जानान्येव, न वा वयं, वयं वा न विद्म इति नेत्यनुपहृतः, यतः कारणात् चरमं तमः प्रथमोपकारि आलोकस्योपकारकं, तमःसृष्टयभावे आलोकपेक्षाविरहान्. नतः कारणात् तस्यालोकस्य प्रतियोगिनः तमसः सार्थता भवति, तमसोऽभावे आलोकप्रयोजनं न ज्ञापेत्, अतः तमः सृष्टवानिति भावः । 'हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः मुज्जन्म् । दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ।' 'साधुपापविशुद्धयर्थं दुर्जनः परिकल्पितः । ग्रामवीधीविशुद्धयर्थं सूकरः परिकल्पितः' इत्यादि दृष्टव्यम् ॥११॥

सर्वसमः पुरुषः सर्वेषां हृदयंगम इत्याह—

विषयेष्वपि दोषगन्धहीनः

प्रलयेऽपि स्थितिमक्षयां दधानः ।

विषयेष्वपि भावयन्समत्वं

पुरुषः कोऽपि हृदि स्थितः प्रजानाम् ॥ १२ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुभाषितनीत्यां

समचित्तपद्धतिः

सप्तमी ॥

विषयेष्विति ॥ विषयाभिलाषरहिततया तत्प्रयुक्तरागद्वेषादिदोष-
लेशहीनः, नानाविधस्थानस्थितत्वेऽपि हेयप्रतिभटतया तत्प्रयुक्तापु-
रुषादीरहितश्च, प्रलयेऽपि सङ्कटदद्यायामपि धैर्येणाश्रया स्थिति
दधानः, 'एको ह वै नारायण आसीत्' इत्युक्तरास्या प्रलयेऽपि
स्थिति दधानश्च, किमपि विरुद्धेऽपि समत्वं भावयन् उपेक्षाशुद्धि
कुर्वन् 'समोऽहं सर्वभूतेषु' इति ममदृष्टि कुर्वन्श्च; यद्वा विषयेषु
सत्त्वरजस्तमस्त्वपि ममत्वं प्रलयावस्थां भावयन् पुरुषः प्रजाना हृदि
स्थितः समीचीन इति मनस्यनुमहितः, अन्तर्यामिरूपेण स्थितश्च ।
अथ परमपुरुषमाभ्यम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमच्छ्रीशैलकुलतिलकस्य वेङ्कटाचार्यसोममुतः सुतस्य

श्रीश्रीनिवासविदुषः कृतिषु सुभाषितनीत्यां

व्याख्यायां रत्नपेटिकाख्यायां

समचित्तपद्धतिः

सप्तमी ॥

सदाश्रितपद्धतिः ।

सुवृत्तस्यावदातस्य कलापूर्णस्य सत्पतेः ।

क्षणलेशग्रहेऽपि स्यादतीर्थस्यापि तीर्थता ॥ १ ॥

सुवृत्तस्येति ॥ सुवृत्तस्य सदाचारस्य, अवदातस्य रागादिदोष-
हीनस्य, सत्पतेः सत्पुरुषश्रेष्ठस्य, चन्द्रस्य च; क्षणलेशेऽल्पकाले
ग्रहेऽपि स्वीकारेऽपि उपरागेऽपि च, अतीर्थस्य अयोग्यस्यापि
तीर्थता योग्यता भवति । महदाश्रयणादयोग्योऽपि योग्यो भवती-
त्यर्थः । सर्वं गङ्गाममं तोयमिति जलमात्रस्य पुण्यतीर्थत्वं भवतीति च;
'निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ' इत्यमरः । 'पशुमनुष्यः
पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तदिष्णोः परमं
पदम्' इत्यादिकमनुसंधेयम् ॥ १ ॥

सदाचार्ये समाश्रितस्य ज्ञानप्राप्त्या न रागादिदोषसंभव इत्याह—

प्रतिपत्प्राप्तितः प्रागप्यापदा सत्पदाश्रितः ।

राजा तदितरो वापि नोपरागेण गृह्यते ॥ २ ॥

प्रतिपदिति ॥ प्राक् ज्ञानलाभात् प्राक्, आपदा तापत्रयदुःखेनो-
पलक्षितोऽपि इति शेषः । सत्पदाश्रितः प्रतिपत्प्राप्तितः ज्ञानप्राप्तितः
प्रतिपत् शक्तिचेतनाः' इत्यमरः; राजा तदितरो वापि, उपहतो राग

उपरागः प्रादिसमामः, तेन न गृह्यते न पीड्यते । अत्र चन्द्रः सूर्यश्च
निदर्शनम् । तत्र पक्षे प्राक् प्रतिपत्प्राप्तितः प्राक्, आपदा पर्वणि
राहुकेतुग्रहपीडया उपलक्षितोऽपि तदनन्तरं राजा चन्द्रः तदितरः
सूर्यः उपरागेण राहुग्रसनेन न गृह्यते । 'उपरागो ग्रहे राहुप्रस्ते
त्विन्दो च पूर्णि च' इत्यमरः ॥ २ ॥

महाजनयोगात्पुरुषः प्रसिद्धो भवतीत्याह—

विषमो गुणभेदेन विकारान् जनयन् क्रमात् ।
समये महता योगाद्दहंकारः प्रतीयते ॥ ३ ॥

विषम इति ॥ गुणभेदेन सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन विषमः भिन्न-
भिन्नप्रकृतियुक्तः, गुणसाम्यावस्था प्रधानस्य प्रलयः, वैषम्यावस्था
सृष्टिरिति गुणवैषम्ययुक्तश्च, क्रमात्, महदादिविकारांश्च जनयन्
कूर्धन् प्रधानाख्यपदार्थ इत्यर्थः । समये भाग्यपरिपाकसमये सृष्टि-
कारे च, अहकारः प्रत्यगात्मा, अथातोऽहकारावेश इत्यादिषु जीवे
ऽहकारशब्दप्रयोगात् ; अहमिति कारयति उच्चारयतीत्यहकारः । पद
मिध्याकारयत इत्यादौ कृत् इत्युच्चारणार्थत्वदर्शनात् अहंकार इति
तत्प्रयोगप्रथमं मन, महता महापुरुषेण महत्तत्त्वेन च योगात्, प्रती-
यते प्रसिद्धो भवति अहकारतत्त्वात्मना ज्ञायते चेत्यर्थः । अत्र प्रधान
निदर्शनम् ॥ ३ ॥

मत्पुरुषाभिमुख्यात् स्वरूपज्ञानवान् भवतीत्याह—

स्वदृष्टिप्रतिघातेऽपि स्वच्छे कचन शोभनः ।
तत्र ह्यभिमुखः स्वात्मा झडित्येव प्रकाशते ॥ ४ ॥

ग्यतो धुंऽरहितमधान्तःछिद्रवतः पुरुषार्थव्यापराः टिलवार्तिगरो
पदेऽनीयेत्याह

स्वनर्शनन्यर्शनस्य विपमञ्छिद्रभागिनः ।

कस्यचित्प्रधानमूलाः स्युः पुरुषार्थप्रवृत्तयः ॥ ७ ॥

स्यस इति ॥ चैनन्यर्शनस्य अर्शनस्य, (विपमस्य सुन्दरस्य-
पतः, छिद्रभागिनः, 'मञ्छिद्राण्यपयसिद्रम्याणि' इति प्रसिद्धेः ।
कस्यचित् प्रधानस्य पुरुषार्थप्रवृत्तयः जीवार्थदेहेन्द्रियसंज्ञामादि-
व्यापाराः, प्रधानमूलाः परमात्ममूलाः । स्पष्टमस्यम् । अत्र प्रधान
निदर्शनम् ॥ ७ ॥

महदाशयो महान्तं भवतीत्याह—

महान्तं पुरुषं प्राप्य कंचित्सत्त्वप्रवर्तकम् ।

प्रतिबुद्धो जनस्तेन परमं साम्यमश्नुते ॥ ८ ॥

महान्तमिति ॥ प्रतिबुद्धो जनः विपेक्षा मोक्षकामश्च, 'महान्
प्रभुर्षु पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः' 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'
इति भुक्ती अनुसन्धेये । मुक्तपुरुषोऽत्र निदर्शनम् ॥ ८ ॥

प्रकारान्तराणां महाजनाशयेण तदन्तर्गतत्वमभिप्रेत्याह—

मूत्रं रत्नसमावेशाच्चर्म सत्पदसंश्रयात् ।

तदभेदेन गृह्येत तृणमप्यस्त्रमन्नपात् ॥ ९ ॥

सूत्रमिति ॥ किमुत पुरुष इति काव्यार्थापत्तिर्व्यज्यते, तथा वर्ति-
तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

‘यवानुकृत्य दपत्योखिवर्गमव वर्धते’ इति ह्युनम् । जन्तुहिमा
मखेन, अन्यथा जन्तुहिमाया निषिद्धत्वात् । प्रशाहीनः स्वत उपायो-
न्नयनानभिज्ञः, परहितविदा आतेन सद्गतः शुद्धिमेति, अनर्था-
न्निस्तरति । क्षीपकालङ्कारः ॥ ११ ॥

महदाश्रयणे महास्मानः परार्थकप्रवणाः परार्थमकृत्यमपि कृत्वा
परार्थ साधयन्तीत्यभिप्रेत्याह—

विभुर्वन्धं प्राप्य व्यतनुत विमुक्तिं व्रजभुवां
स्वतन्त्रोऽसौ धूर्तः स्वयमजनि मृतश्च भजताम् ।
प्रतिज्ञां स्वामांज्ञस्त्वपदतटिनीमूनुसमरे
महद्योगात्मायो वहति महिमानं तदधिकम् ॥१२॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु सुभाषितनील्यां

सदाश्रितपद्धतिः
अष्टमी ॥

विभुरिति ॥ पुरुषः महद्योगात् तदाश्रयणात् तदधिक महि-
मान वहति, प्रायः निश्चय इत्यन्वयः । अत्र निदर्शयति—उत्प्लवं
स्वयं बन्धं प्राप्य यमलाजुनवृक्षादीना व्रजमुवा विमुक्ति व्यतनुत ।
‘वदं तथा भावयता मुकुन्दमयलविच्छेदिनि कर्मबन्धे । तपस्विनी
नरुनुनीतिराया सर्वाडमारण्यकथामु तर्था’ इति न केवलमजुन

नीतिमत्पद्धतिः ॥

विक्रमाक्रान्तभुवने समे पाङ्गुण्यशालिनि ।

भजति स्थिरतां लक्ष्मीः कस्मिंश्चित्पुरुषोत्तमे ॥ १ ॥

विक्रमेति ॥ विक्रमेण पराक्रमेण पादन्यासेन च, आक्रान्तभुवने
आक्रान्तलोके, समे सर्वजनसमानवृत्ता, पाङ्गुण्यशालिनि सन्धिवि-
ग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यपङ्गुण्यशालिनि, पङ्गुणा एव पा-
ङ्गुण्य, स्वाये प्यञ्, ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितैजःशालिनि च, कस्मिं-
श्चित् पुरुषोत्तमे पुरुषधौरेये परमपुरुषे च, लक्ष्मीः सम्पत् देवी च,
'शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिति कथ्यते' इति निघण्टुः ।
स्थिरता भजति । पुरुषोत्तमशब्दसमर्थनं बहुधा ग्रन्थेषु कृतमिति
नेह तन्यते । 'जानाति विश्वासयित्वा मनुष्यान् विशातदोषेषु ददाति
दण्डम् । जानाति मात्रा च तथा क्षमा च त तादृशं श्रीर्जुपते समप्रा ।'
मात्रा विषयाणामनित्यत्वम् 'एकया द्वौ विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशं
कुरु । पञ्च जित्वा विदित्वा षट् सप्त जित्वा सुखी भव ॥' बुद्ध्या
धर्माणां सादृश्या विनिश्चित्य शत्रुभिरोदासीनान् सामादि चतुर्भि-
रुपायैः स्वार्थानान् कुरु, शानेन्द्रियादिपञ्च जित्वा षट् सन्ध्यादीन्
स्वार्थाननियोज्यान् कृत्वा शानादिमत्तव्यसनानि परिहृत्य मुर्गा
भवेत्यर्थः ॥ १ ॥

‘समवेश्येह धर्मार्यां सम्भारान् योऽधिगच्छति । म वै संभृतसं-
भारः मततं मुखमेधते ॥ यः पञ्चाभ्यन्तरान् शत्रूनविजित्य मनो-
मयान् । जिगीयति रिपूनन्यान् रिपवोऽभिमवन्ति तम् ॥ अनसूया-
र्जय द्रौच मन्तोपः प्रियवादिता । दमः सत्यमनायासो न भयन्ति दुरा-
त्मनाम् ॥ धूमायन्ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च । धृत-
राष्ट्रोल्मुकानीव शातयो भरतर्षभ ॥ महानप्येकजो वृक्षो बलवान्
मुप्रतिष्ठितः । प्रसह्य एष वातेन सस्कन्धो मर्दितुं क्षणात् ॥ अथ
ये सहिता वृक्षाः सङ्घनः मुप्रतिष्ठिताः । ते हि शीघ्रतमान् वातान् सहन्ते
ऽन्योन्यमश्रवात् ॥ जातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यं. शुभार्थिना ।
मुग्धानि मह भोज्यानि जातिभिर्भरतर्षभ ॥ जातयो वर्धनीयास्तैर्य
इच्छन्त्यात्मनः शुभम् । कुलवृद्धिं च राजेन्द्र तस्मात् साधु समाचर’
इत्युक्तगीत्या शाल्यनादरणनिमित्तमन्तश्छिद्रं कुल नाशयति, तस्मात्
नीत्या वर्तितव्यमित्यभिप्रेत्याह—

पार्थिवानां पदार्थानां स्वभूत्या चक्रवर्तिनाम् ।

जनयत्यचिराद्भेदं छिद्रेण महतान्वयः ॥ २ ॥

पार्थिवानामिति ॥ पदाय राज्याय दमे पदार्थास्तेषां स्वभूत्या
स्यैश्वर्येण चक्रवर्तिनां अखण्डभूमण्डलाधिपतीना पार्थिवानां राक्षां
अन्वयो वंशः महता छिद्रेण अन्तःकलहेन भेदं जनयति, प्रभुत्वं
नानामुखं करोति । अत्र घटादिनिदर्शनं स्वभूत्या स्वीयया स्वोत्पा-
दनार्थमपेक्षितया भूत्या भस्मना मह चक्रवर्तिनां कुलालचक्रस्थि-
तानां पार्थिवानां पदार्थानां घटादीनामन्वयः सद्भावः, महता छिद्रेण
भेद भग्नत्वं जनयति ॥ २ ॥

मम्यकपरिपालने न एव लोकपालो भवतीत्याह—

सदसन्तौ विचिन्वानः समवर्ती शमप्रदः ।

अपि दण्डधरो नित्यं लोकपालः सदक्षिणः ॥ ३ ॥

मदिति ॥ सदसन्तौ गुणदोषमत्त्वान्त्ये विचिन्वानः विमृशन्, समवर्ति नर्पणमानवृत्ति, शमप्रदः यथाधिकार क्षमादान् । दण्डधरोऽपि दक्षिणःममर्थो, लोकपालः लोकरक्षकः । अत्र निदर्शनं यमः स हि धर्माधर्मविचारयिता, समवर्ती शमनः कालदण्डारूपदण्डधरः, दक्षिणो लोकपालः दक्षिणदिक्पालः । ‘अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चेथाप्यदण्डयन् । अवशो महदाप्नोति नरक चाधिगच्छति’ इत्यादिस्मृतिरनुसन्धेया ॥ ३ ॥

महावीरो यानरचेष्टाभिर्युद्धं कुर्वन्नपि अवसरे भार्तान्याह—

तमिस्राचारिणां रोद्धा विजिताक्षो मरुत्प्रियः ।

कपिकृत्यैरपि स्थाने भाति वेलातिलक्ष्मिभिः ॥ ४ ॥

तंमिस्त्रेति ॥ तमिस्राचारिणा रोद्धा तामसाचारवतां नियन्ता, रात्रिञ्चराणां हिंसकश्च, विजिताक्षः जितेन्द्रियः जिताशक्तुमारश्च, मरुतां देवानां प्रियः वायुप्रियश्च, वेलातिलक्ष्मिभिः मर्यादातीतैः अग्निवृद्धिमतिक्रम्य कृतैश्च, ‘वेलाब्धितीराभिवृद्धयोः’ इति रत्नमाला । कपिकृत्यैरपि स्थाने युक्तसमये भाति । हनुमानत्र निदर्शनम् । अतो यथाकथञ्चित्पराक्रमं कुर्यादिति भावः । ‘निजानन्तरतः शत्रून् पञ्च पञ्चप्रयोजनान् । यो मोहान्न निगृह्णाति तमापन्नमते नरम् ।

‘वध्येन्द्रियं जितात्मानं धृतदण्डं विकारिणु । परीश्वकारिणं वीरमत्यन्तं
श्रीर्निषेवने ।’ ‘दानं होमं दैवतं मङ्गलानि प्रायश्चित्तं विविधान् लोक-
दादान् । एतानि यः कुरुते नैत्यिकानि नस्योत्थानं देवता राधयन्ति’
इत्यादीनि द्रष्टव्यानि ॥ ४ ॥

‘प्रमादो निष्कलो यस्य क्रोधो यस्य निरयंक्रः । न तं भर्तारमि-
च्छन्ति पण्ड पतिमिव स्त्रियः ।’ ‘अपनीतं मुनीतेन योऽथ प्रत्यानि-
र्नापते । मतिमाश्राय मुहृदां तदकापुरुषप्रतन् ॥ आयत्यां प्रतिकार-
ग्नः तथाय हृदनिक्षयः । अतीतकार्यशेषज्ञो नरोऽर्थेन प्रहायने’
इति गजनीतिमनुवर्तमानो न शत्रुभिर्जायत इत्याह—

अङ्गयुक्तः कृतास्त्रश्च कुर्वन्सम्यक्पुरोविधिम् ।

विज्ञानन्सिद्धसाध्यादीन्वैरिणोऽस्त्रैर्न पीडयते ॥ ५ ॥

अङ्गेति ॥ ‘स्वाम्यमात्यमुहृत्कोशराशुर्दुर्गवलयानि च । राज्याङ्गानि’
इत्युक्ताङ्गयुक्तः, कृतास्त्रः शिक्षितघनुर्विद्यः, सम्यक्पुरोविधिं कुर्वन्
पुरोहितवरणं कृत्वा सर्वकार्येष्वग्रतो ब्राह्मणं कुर्वन्नित्यर्थः । सिद्धसा-
ध्यादीन् एतावत्कार्यं मिदं, एतावत्कार्यं माध्यं इति जानन् कृत
प्रत्यवेक्षणोऽथ कृत्यशेषं निर्धारयन्नित्यर्थः । एवंविधो राजा वैरिणो-
ऽस्त्रैर्न पीडयते । अत्र मन्त्रशान्त्रप्रक्रियया पुरश्चरणं कुर्वाणो निदर्श-
नम् । अङ्गयुक्तः षडङ्गदादजाङ्गादिन्यासयुक्तः, कृतास्त्रः कृतास्त्रमन्तः,
सिद्धसाध्यादीन् मन्वापेणविधिना स्वनाम्ना सिद्धसाध्यादिस्थानानि
विज्ञानन्, पुरोविधिं कुर्वन् पुरश्चरणं कुर्वन्, वैरिणोऽस्त्रैर्न पीडयत
इति ॥ ५ ॥

‘निश्चित्य यः प्रकमते नान्तर्यगति कर्मणः । अयन्ध्यकालो
 वरयात्मा स वै पण्डित उच्यते ॥ यस्य कृत्यं न जानन्ति मन्त्र वा
 मन्त्रित परं । कृतमेवायं जानन्ति म वै पण्डित उच्यते ॥ यथाशक्ति
 निर्वर्तयन्ति यथाशक्ति च कुर्वते । न किञ्चिदवमन्यन्ते नराः पण्डि-
 तबुद्धयः ॥ आर्यकर्मणि रज्यन्ते भूतिकर्माणि कुर्वते । दितं च नाभ्य-
 मूयन्ति पण्डिता भरतर्षभ ॥ महालालम्बनं योगः ध्रुवमुत्थानमार्ग्यम् ।
 भूतिमेतानि कुर्वन्ति मतां चाभीक्ष्णदर्शनम् ॥’ ‘यत् पञ्चविध नित्य
 पुरुषाणां नियोध मे । यत्तु चाहुवलं नाम प्रथमं बलमुच्यते ॥ अमा-
 त्यलाभो भद्र ते द्वितीय बलमुच्यते । तृतीयं धनलाभं च बलमाहुर्म-
 नीषिणः ॥ यत्त्वस्य सहजं राजन् पितृपैतामहं बलम् । अभिजातबल
 नाम चतुर्थं बलमुच्यते ॥ यद्बलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रजाबलमुच्यते ।’
 इत्युक्तपञ्चविधबलशालिनः राजः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तयः सिद्धिहेतव
 इत्याह—

कामाधिकरणग्राहकुलादिवलशालिनः ।

अहीनेऽपि नरेन्द्रस्य शक्तयः सिद्धिहेतवः ॥ ६ ॥

कामेति ॥ काममत्यर्थं अधिकेषु रणेषु ग्राह्य कुलादिवल पितृपै-
 तामहादिवलम् । शलति गच्छतीति तयोक्तस्य नरेन्द्रस्य, शक्तयः
 प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तयः, अहीने बलवच्छत्रावपि सिद्धिहेतवः जय-
 हेतवः । विषयैशोऽत्र निदर्शनम् । कामाधिकरण कामवीज मकल
 मन्त्राणां मन्मथवीजमरस्वतीवीजर्थावीजादियुक्तत्वात्, तेन ग्राह्य
 कुलादिवल, मन्त्रेषु कुलाकुलमन्त्राः सन्तीति मन्त्रवेदिनो वदन्ति,

तद्वलशालिनः नरेन्द्रस्य सर्पवैद्यस्य, शक्तयः मन्त्रौषधशक्तयः,
अहीने सर्पश्रेष्ठेऽपि, सिद्धिहेतवः ग्रहणहेतवः । 'क्षत्रियं चाप्ययो-
द्धार विप्र चाप्यप्रवासिनम् । भूमिरेतां निगिरति सर्पौ विलशया
विष । सपदा सुस्थिरमन्यो भवति स्वल्पयापि यः । कुतकृत्यो
विधिर्मन्ये न वर्धयति तस्य ताम् ।' इति ॥ ६ ॥

उत्साहशक्तियुक्तः सन् धैर्येण वीर्ययुक्तः कृत्स्न जगत् निर्वीर
कुर्यादित्याह—

प्रद्युम्नो अनिरुद्धात्मा स्वनाम्ना मानसोदयः ।

वीरः कश्चिद्वितन्वीत स्त्रीप्रायमखिलं जगत् ॥ ७ ॥

प्रद्युम्नेति ॥ कश्चिद्वीरः, प्रद्युम्नः प्रकृष्टधनयुक्तः सन्. 'हिरण्य
द्रविणं द्युम्नम्' इत्यमरः । मानेन अभिमानेन सोदयः अभ्युदय-
युक्तः सन्, स्वनाम्ना स्वनामप्रसिद्धयान्वितः, अनिरुद्धात्मा अप्र-
तिहतधैर्यः सन्, 'आत्मा यन्नो धृतिर्बुद्धि' इत्यमरः । अखिल जगत्
स्त्रीप्रायं स्त्रीमदृशं पौरुषहीनं वितन्वीत । एवविधः श्रेष्ठ इति भावः ।
'प्रायश्चानशने मृत्यौ तुल्यबाहुल्ययोरपि' इति विश्वः । अब मन्मथो
भगवांश्च निदर्शनम् । प्रद्युम्नः कृष्णपुत्रो मन्मथः, तस्य पुत्रोऽनि-
रुद्धः, तस्मिन्नात्मा मनो यस्य स तयोक्तः । यद्वा अनिरुद्धरूपश्च.
'आत्मा यै पुवनामामि' इति श्रुतेः । स्वनाम्ना मानसोदयः, मनो-
भवः, वीरः कश्चित् अखिलं जगत् स्त्रीप्रायं स्वयनुरागप्रचुरं वितनुते ।
'वहति महिलामाद्यो वेधास्त्रयीमुखरैर्मुञ्चैर्वगतनुतया वामो भागः
शिवस्य विवर्तते । तदपि परमं तत्त्वं गोपीजनस्य वशंवद मदनकदर्शनं

श्रोत्रेण कथं त्वितरे जनाः ॥ 'वर्गं तृतीयमवधारयतां विनेत' इति
 ह्युक्तम् । भगवत्पक्षे विः पक्षी गरुत्मान्, तेन ईरयति गच्छतीति
 वीरः, प्रदुग्धः अनिरुद्धात्मा च वामुदेयमद्भुर्पणप्रनुमानिरुद्धा इति
 व्यूहेषु परिगणितत्वात् म्यनाम्ना स्थनामस्मृत्यर्थे अध्ययनेन वसतीति-
 घत्, मानमोदयः भक्तानां चित्तेषु अभिव्यक्तः, अग्विलं जगत् 'स्त्री-
 प्रायं पतिं विश्वस्य' इत्युक्तरीत्या स्त्रीतुल्यं चित्तनुते भर्तृभार्यासंबन्ध-
 तुल्यसम्बन्धवत्करोतीत्यर्थः । न च पतित्वर्माश्वरत्वमिति घाव्यम् ।
 आत्मैश्वरमिति पुनरुक्तेः ॥ ७ ॥

* यमेनोपक्रमे जानन्विश्वाधीशं व्यवस्थितम् ।

सामादिषु च तत्त्वज्ञः स न कः सिद्धिमर्हति ॥ ८ ॥

* प्रयुक्तं मन्त्रिभिः काले भक्तिभेदपुरस्कृतम् ।

अपि ज्वलनवक्त्रुणां माम् संवननं परम् ॥ ९ ॥

* विधौ लब्धघृतिर्नात्या विनतानन्दनो द्विजः ।

नियम्यमानैः स्थानेषु भुजगैरपि भूष्यते ॥ १० ॥

* नीतिः सती त्वधि परं परपुष्टधातुः

पुत्रीकृतोऽपि बलिपुष्टकुलैर्यतस्त्वम् ।

दूरीकृतोऽपि पुरुषैस्तत एव काले

कण्ठो यदेष तव पञ्चममुच्चकार ॥ ११ ॥

अमायन्तो महात्मानः धान्म्यवाभैरन्ध्रश्शग्मुन्वरमुत्तान् दुर्जनान्
दुःस्वयन्तः कलावन्तः अमागुणवचनया मनःकालुष्यं न प्राप्स्यन्ति
मुद्रपुरुषोत्तमदानेन असमर्था इत्यत्रादौऽपि तेषां न कर्तुं शक्यत
इत्याह—

त्रिवुधमहिते मेराचैरावणः करटी मुद्गुः

कपतु करटं कण्डूलं म्वं शरन्मदकर्दमम् ।

भजतु च तटक्रीडां पार्दैर्विसन्धि रसादृष्टं

न च मलिनता नापि क्षोभः कलाभृति संभृतः ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुभाषितनीव्यां

नीतिमत्पद्धतिः

नवमी ॥

विबुधेति ॥ त्रिवुधमहिते देवबहुनते विद्वत्पूजिते च, मेरौ,
विदुर्गति गम्यते, ऐरावणः करटी, ऐरावतो गजः दुर्जनश्च,
अग्न्मदकर्दमं स्वत्कर्दमसदृशमदं, कण्डूलं कण्डूतिपुक्तम्, कटं
कपतु, किं च पार्दैः दृष्टं विसन्धि विशरसन्धिवन्धं यथा भवति
तथा; तटक्रीडां भजतु, कलाभृति मुदपञ्चारिणि मेरौ विद्यावति च,

मलिनता मटपङ्कालेपप्रयुक्तमालिन्यम्, न च, अतिमिथत्वादिति
भावः । सम्भृतेत्यनुषङ्गः । शोभः चलनमपि न सम्भृतः, विलोकाधा-
रत्यादिति भावः ॥ १२ ॥

इति धामरुघ्रीशैलकुन्तिलकस्य वेङ्कटाचार्यमोमसुत सुतस्य
श्रीधोनिवामविदुषः कृतिषु सुभाषितनीर्वा-
व्याख्याया रत्नपेटिकाख्याया
नीतिमत्पद्धतिः ।
नवमी ॥

धनधान्यपद्धतिः ॥

आभिमुख्यदशामात्रादादर्श इव सज्जनः ।

शीघ्रं रक्तमरक्तं वा गृह्णाति स्वप्रसादतः ॥ १ ॥

आभिमुख्येति ॥ सज्जनो दाता आभिमुख्यदशामात्राद्याचक-
स्याभिमुखागमनमात्रेण, न तु याच्चापर्यन्तं, याच्चायाः परङ्केगावह-
त्वात्, रक्तं रागवन्तं, फलाभिलाषिणम्, अरक्तं तद्रहितं वा,
लाक्षादिरागयुक्तद्रव्यं तद्रहितद्रव्यं वा, स्वप्रसादतः 'कृतज्ञतोपक-
र्तृत्वं भूयो दोषानभिजता । एष प्रसादश्चित्तानां लक्षणशैकदाहृतः ।'
इत्युक्तचित्तगुणात् स्वनैर्मल्यतश्च, आदर्श इव, गृह्णाति अनुगृह्णाति,
ग्रहणसाधनं भवति च, साधने कर्तृत्वोपचारः । स्वात्मदातृत्वप्रकाश-
नेन स्वाश्रितेषु भगवतः 'उदाराः सर्व एवैते' इति ग्वल्गन्तिः ।
सज्जनप्रकृतिस्तादृशीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

अप्यनावर्जिताः स्वेन फलरागेण सन्नताः ।

अर्भकरपि गृह्यन्ते साधुसन्तानशाखिनः ॥ २ ॥

अपीति ॥ अनावर्जिताः स्वेन स्वार्थफलाभिलाषेण अनाकृष्टा
अपि अत्युन्नतत्वादनम्या अपि, फलरागेण सन्नताः परार्थफलग्रहणा-
भिलाषेण सन्नताः स्वयमेव सम्यङ्गताः, साधव एव मन्तानशाखिनः

अर्भकैरसमर्थैरपि गृह्यन्ते, हस्तापचेयफला भवन्ति । श्रेयोत्थापित-
ताद्रूप्यरूपकालद्वारः ॥ २ ॥

धिनोतीति धन, तद्वि लौकिकं न भवति, तस्य 'अर्थानामार्जने
दुःखम्' इत्यादिना दुःखहेतुत्वात्, अतन्मत्परित्यागेन ये आत्मत-
त्परास्त एव सुखिन इत्याह—

निर्मुक्तभवनक्षेत्राः स्युः सदागतिनिर्वृताः ।

प्राप्ते भयविपर्यासे भोगिनः खलु भोगिनः ॥ ३ ॥

निर्मुक्तैति ॥ निर्मुक्तानि त्यक्तानि, भवनानि गृहाः क्षेत्राणि च
यैस्ते तथोक्ताः, 'लोकैषणायाश्च पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च व्युत्था-
याथ भिक्षाचर्यं चरति,' 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' 'इमं च लोकममु च परि-
त्यज्यात्मानमन्धिच्छेत्' इत्यादिभिरात्मानुभयशालिन इत्यर्थः । सता-
मागतौ प्राप्तौ निर्वृताः, भयविपर्यासे प्राप्तेऽपि महाप्रलयादौ प्रा-
प्तेऽपि, भोगिनः सुखवन्तः, भोगिनः स्युः खलु फणिनः स्युः खलु ।
श्लेषभित्तिकाध्यवसायनिबन्धनातिशयोक्तिः । फणिपक्षे निर्मुक्तानि
मुक्तकञ्चुकानि भवनसदृशानि क्षेत्राणि शरीराणि येषां ते तथो-
क्ताः, सदागतिना वाताहारेण निर्वृता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वेषामुत्तरामाशां घनदो यः प्रतीक्षते ।

सत्यं मनुष्यधर्मैव स तु पुण्यजनेश्वरः ॥ ४ ॥

सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामुत्तरा उत्कृष्टां आशां स्वस्माद्धनग्रहणा-
भिलाष, यो वदान्यः, प्रतीक्षते परिपालयति, स मनुष्यधर्मैव, पुरु

पधर्मवान् स एव पुरुष इत्यर्थः । पुण्यजनानां ईश्वरश्च । कुबेरोऽत्र
निदर्शनम् । यः कुबेरः सर्वेषामुत्तरामाशां उत्तरदिशम् परिपाल-
यति सः, मनुष्यस्येव आचारो यस्य मनुष्यधर्मा, सप्तम्युपमानेत्वा-
दिना समामः । धर्मादानिच्चेवलादिति समासान्तोऽनिच् । भद्रमङ्गल-
कारादिशब्दवद्विपरीतलक्षणया पुण्यजनशब्दो राश्रसे प्रसिद्धः, तेषां
ईश्वरः पुण्यजनेश्वरः । 'देहीति वदतां प्रायः प्रर्मादन्प्रत्युवाच सः ।
ललितप्यनिभिल्लैश्मालीलाकमलगट्पदैः ॥' 'चातकस्त्रिचतुरान् पयः
कृगान् याचते जलधरं पिपासया । सोऽपि पूरयति विश्वमम्ममा हन्त
हन्त महतामुदारता ॥' इत्यादीनीहानुसन्धेयानि ॥ ४ ॥

येषां हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानकरः करः ।

तेषां तिर्यङ्मुखत्वेऽपि पुरुषत्वं न हीयते ॥ ५ ॥

येषामिति ॥ येषां करः हस्तः हिरण्यं च, कश्चिपु अन्नवत्त्वे 'कशिपु
त्त्रमाच्छादनं द्वयम्' इत्यमरः । तच्च क्षेत्राणि च तेषां दानं
करोतीति दानकरः, तेषां तिर्यङ्मुखं मुखं येषां ते तथोक्ताः तेषां भावः
तिर्यङ्मुखत्वम्, तस्मिन्नपि पुरुषत्वं भेद्यत्वम्, न हीयते न त्यज्यते ।
अत्र नरसिंहो निदर्शनम्, स हि हिरण्यकशिपोः क्षेत्रदानं शरीर-
च्छेदनं, करेण कृतवान्, तिर्यङ्मुखः सिंहस्य तिर्यङ्जातित्वात् पुरु-
षश्च । 'भगवानिति शब्दोऽयं तथा पुरुष इत्यपि । निरुपाधि च
वर्तेते वामुदेवे मनातने, इति तस्य पुरुषधर्मपौष्कल्यात् ॥ ५ ॥

मुख्यदानोदककृत्त्रिकरः ख्यातक्षमाधृतिः ।

लोकपालाश्रितः कश्चिदनाशावारणः कथम् ॥ ६ ॥

मुख्येति ॥ मुख्याना श्रेष्ठवस्तूना, यद्वा मुख्यानां ब्राह्मणानाम्, दानोदकेन लिप्तः आर्द्राभूतः करो यस्य स तथोक्तः, मुखोद्भवेन मदोदकेन लिप्तशुण्डादण्डश्च, ख्याते प्रसिद्धे क्षमा धाम्निः धृतिः धैर्यं च यस्य स तथोक्तः, अन्यत्र ख्याता क्षमायाः भूमेः धृतिधारणं यस्य स इत्यर्थः । लोकपालाधितः कश्चित् सचिवः दिक्पालाधितश्च, कथमनाशाचारणः अर्थिकामाशां पूरयत्येव, कथं न दिग्गज इत्यर्थः । अत्र दिग्गजो निदर्शनम् । अत्र मामकश्लोकः— 'आश्रित्य प्रभुमेक नित्य पूर्णः स्वयं पर पूर्णः । कुरुते तृतीयसवन प्राथम्येण यथैव षोडशिनम्' ॥ ६ ॥

क्षोभितो विबुधैः कश्चिद्गम्भीरमधुराशयः ।

चन्द्ररत्नगजाश्वदिसहितां दिशति श्रियम् ॥ ७ ॥

क्षोभित इति ॥ विबुधैः विद्वद्भिः क्षोभितः प्रसङ्गे उल्लासितः, अन्यत्र विबुधैः देवैः मथितः, चन्द्रः, कर्पूरम्, अन्यत्र चन्द्रः, श्रिय सपत्ति लक्ष्मी च । स्पष्टमन्यत् । समुद्रो निदर्शनम् ॥ ७ ॥

परमपुरुष निदर्शनीकृत्य कस्यचिन्महोदायमाह—

अपुनर्देहिशब्दार्थमप्रत्युपकृतिक्षमम् ।

अर्थिनं कुरुते कश्चित्पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ ८ ॥

अपुनरिति ॥ कश्चित् अर्थिन, अपुनर्देहिशब्दार्थ— देहि वित रेति शब्दग्यायो यस्य पुनर्नामि सोऽपुनर्देहिशब्दार्थः तं, भगवत्पत्रे स्वाश्रयणानन्तर पुनर्देही देहयानिति शब्दस्यायो यथा न स्यात् तथा

दगेतीत्यर्थः । महोपकारदानेन अर्थिनः प्रत्युपकार कर्तुमयोग्यत्वमाह—
 अत्रत्युपकृतिभूमिति, स्वल्पप्रदानेन पुत्रपार्थार्थं पुनरावर्तिन करोति
 किं ? नेत्याह—पुनरावृत्तिवर्जितमिति । भगवांश्च—‘न च पुनरावर्तेते’
 ‘आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽजुन । मानुषेभ्य तु कौन्तेय
 पुनर्जन्म न विद्यते’ इत्युक्तं करोतीत्यर्थः । अपुनःप्रार्थनीयस्य प्रार्थि-
 ताधिकदायिनः । अर्थिनः प्रथमे तस्य चरमान् पर्यपूरयन् इत्यादि-
 क्तमनु मन्धेमम् ॥ ८ ॥

* वदान्यश्च कर्दर्यश्च गृहीतस्थिरलोभतः ।

स्वानर्थान्संचिनोत्यर्थान्परानर्थैरयोजयन् ॥ ९ ॥

* अनिःशेषितदानव्यं वदान्यदिति वादिनम् ।

नोपसर्पति सत्रीडो व्रीडाकुलवधूरिव ॥ १० ॥

‘अद्वया देयम् ।’ ‘यद्दानुः मांम्यता मेव पूर्णेन्दोरकलङ्कता’
 ‘मन्त्रीनिमोज्यान्यन्नानि,’ ‘प्रियवाग्दानशीलश्च वदान्यः परिकीर्तितः’
 इति महादानमपि प्रियोक्तिपूर्वकमेव सर्वोत्कृष्टमित्याह—

न्वचं मांसं जीवं यदपि ददुरस्थीनि पृथिवीं

श्रियं रत्नार्थीशं त्रिदशतरुमैरावतमपि ।

नदेतत्प्रत्येकं मिलितमपि नालं तुल्यितुं

मनस्कारोपेतां स्थिरमधुरकल्योक्तिकणिकाम् ॥

• अनयोः श्लोकयोः रत्नपेटिकाव्याख्या नोपलभ्यते ।

त्वचमिति ॥ त्वचं कर्णः शरीराभिन्नं क्वचं शरीरात् च्छित्वा ददौ । मासं शिविः श्येनाय स्वोरुमास कपोतरक्षणाय ददौ । जीवं कपो-
तः स्वसमीपागताय व्याधाय स्वभायांप्राणान् ददौ । अस्थीनि इन्द्राय दधीचिरस्थीनि ददौ । पृथिवीं परशुरामः कश्यपाय ददौ । धिय रत्नाधीश त्रिदशतह ऐरावतमपि समुद्रो ददौ । एवं यदपि ददुः, तदे-
तत्प्रत्येक वा मिलितमपि वा, मनस्कारोपेतां मनस्कारः चित्ताभोगः,
'चित्ताभोगो मनस्कारः' इत्यमरः । चित्तस्याभोगस्तात्पर्यमिति सर्वानन्दः । एकस्मिन् विषये पुनः पुनः चित्तवृत्तिराभोग इति पञ्जिका । तेनोपेता, स्थिरा कालान्तरेपि स्मर्तव्यां, मधुरा हृदयानन्दवि-
धायिनी, कल्या शुभात्मिका 'स्यात्कल्या तु शुभात्मिका' इत्यमरः । उक्तिकणिका सूत्रतवाग्लेशमपि तुल्यितुं समीकर्तुं नालं न पर्याप्तम् ।
अतिविषये 'अभावे भूमिरुदक तृणानि कल्याणी वागिन्येतानि वै मतोऽगारं न क्षीयन्ते' इत्यापस्तम्बः । 'मृत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् ब्रूयात् मृत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृत ब्रूयादेव धर्मः सनातनः ।' 'अव्या-
हृतं व्याहृताच्छ्रेय आहुः, सत्यं वदेद्व्याहृत तद्वितीयम् । प्रियं वदे-
द्व्याहृत तत्तृतीयम्, धर्म्यं वदेद्व्याहृत तच्चतुर्थम् ।' इति महाभारते ।
'नन्दन शीतलं लोके चन्दनादपि चन्द्रमाः । चन्द्रचन्दनयोर्मध्ये माधुवाक्य मुशीतलम् ।' इति चाडुकाराः ॥ ११ ॥

परमपुरुषो महोदारान् परार्थमेवास्जदित्याह—

अनिर्घातं धाराधरमशमनीयं निधिरपा-

मकाठिन्यं चिन्तामणिमजडभूतं मुरतरुम् ।

अभिच्वोपादाय प्रभुरपशुवृत्तिं च सुरभिं

परार्थैकस्वार्थानकृत पुरुषानादिपुरुषः ॥ १२ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुभाषितनीव्यां

धनधान्यपद्धतिः

दशमी ॥

अनिर्घातमिति ॥ प्रभुः सकलविलक्षणनिर्माणसमर्थः, जादि-
पुरुषः परार्थं एक एव स्वार्थो गेयां ते तथोक्ताः तान् पुरुषान् अकृ-
तेत्यन्वयः । कथं कृत्वा अभिच्वा—अनिर्घातं धाराधरं, अशमनीयमपा-
न्निधि, अकाठिन्यं चिन्तामणिम्, अजडभूतं सुरतरुं, अपशुवृत्ति
सुरभिं च उपादाय गृहीत्वा अभिच्वा सर्वानेकीकृत्येत्यर्थः । पूर्वसृष्टस्य
धाराधरस्य यज्ञनिर्घातो दोषः, अपान्निधेः शमनीयत्वं दोषः, चिन्ता-
मणेः काठिन्यं दोषः, सुरतरोः जडत्वं दोषः, सुरभेः पशुवृत्तिदोष
इति तान्विहाय दोषरहितैः तादृशपदार्थैरेकाकृत्य सृष्टवानित्यर्थः ।
अनेन निस्ममाभ्यधिकमौदार्यं प्रतीयते, निर्घातशब्देनात्र परुषवाक्यं
विवक्षितम्, शमनीयत्वं परार्थान्यत्वं विवक्षितम्, काठिन्यमत्र
निर्दयत्वं विवक्षितम् । जडत्वमत्र मन्दत्वं विवक्षितम्, पशुवृत्तिः
पान्नापात्रविशेषानभिज्ञता विवक्षिता । अनिर्घातं धाराधरमित्यादिना

प्रमिद्रेभ्यो व्यतिरेकः, तदुपादानामम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयो-
क्तिः । तद्रेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिश्चेति तेषां सङ्करः ॥ १२ ॥

इति धीमच्छ्रीशैलकुलतिलकस्य वेङ्कटाचार्यसौमसुतः सुतस्य
श्रीधीनिवासविदुषः कृतिषु सुभाषितनीर्वा-
व्याख्यायां रत्नपेटिकाख्यायां
धनधान्यपद्धतिः
दशमी ॥

सत्कविपद्धतिः ।

अपङ्किलधियः शुद्धाः साधुमानसवृत्तयः ।

वमन्ति श्रुतिजीवातुं ध्वनिं नवरसास्पदम् ॥ १ ॥

अपङ्किलेति ॥ अपङ्किलधियः रागमोहादिकालुष्यरहितबुद्धयः, अनेन वक्तृवैलक्षण्येनोपादेयत्वसिद्धिः, अन्यत्र कर्दमवस्तु क्षुद्रसरस्वपेश्वरहिताः, शुद्धाः शुचयः धवलश्व, साधुमानसे सर्माचीनमनो-व्यापारे भगवद्भक्त्यादौ मानससरसि च वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः, नवरसास्पदं शृङ्गारादिनवरसाभिव्यञ्जकम् नूतनोदकपानसम्भवं च, श्रुति-जीवातुं वेदमूलम् श्रोत्रानन्दकरं च, ध्वनिं वमन्ति प्रकटयन्ति, गौण-वृत्त्याभ्युपगच्छन्ति इत्यस्य न ग्राम्यता । तदुक्तम् 'निष्ठपूतोद्रीर्णयान्ता-दिगौणवृत्तिव्युपगच्छन्ति । अतिमुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते' इति । हंसग्राम्य गम्यते, 'मधुरं मधु पीयूषं तस्मात्तस्मात्कवेर्वचः ॥'

महानायकमेव स्वकाव्यस्य विषयं कुर्वन् प्रतिभान्वितो महाक-विर्भवतीत्याह—

महापुरुषवद्धात्मा सर्गादिप्रथितोदयः ।

पश्यावदातया वाचा सेव्यते चतुराननः ॥ २ ॥

महापुरुषेति ॥ चतुरं रसभावादिबन्धुरकाव्यनिर्माणचतुरम् आ-ननं वक्त्रं यस्य स तथोक्तः; 'यदि मनसा ध्यायति, तदाचा वदति'

इति बुद्धिस्थ चातुर्ये तदनुग्रहदाभिलाषिनि आनने आरोपितम् ;
 चतुर्मुखश्च, महापुरुषे धीरोदानादिनायके परमपुरुषे च वदः वर्ण-
 यितृत्वेन सम्प्रदः आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः, परमपुरुषव्यानासक्त-
 मनाश्च ; सर्गादिषु सर्गकाण्डसमुच्छ्वासादिसंज्ञकपरिच्छेदेषु विषये
 प्रथितः प्रसिद्धः उदयः बुद्धिप्रतिभादिरूपाभ्युदयो यस्य स तथोक्तः,
 सृष्ट्यादिविषये प्रसिद्धोत्पत्तिश्च । अथदासया शुद्धया दौपरहितयेति
 यावत्, धवलया च वाचा वाग्देव्या च सेव्यते । पश्य मनसा विचा-
 रयेत्यर्थः । चतुर्मुखो निदर्शनम् ॥ २ ॥

सत्यवान् महाकविर्दुर्लभ इत्याह—

विशुद्धवर्णललिता गुणालंकारशालिनी ।

सरसा भारती यस्य स सत्ये कः प्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥

विशुद्धेति ॥ विशुद्धवर्णललिता रसानुगुण्येन असयुक्तकोमलव-
 र्णादिमनोहरा, शुभ्रवर्णा च, गुणालङ्कारशालिनी प्रसादमाधुर्यादि-
 गुणैरुपमानुप्रासाद्यलङ्कारैश्च शालिनी । अन्यत्र सौन्दर्यादिगुणैः
 कटककेयूराद्यलङ्कारैश्च शालिनी, भरसा रसाभिव्यञ्जका भर्तारि सानु
 रागा च, भारती वाक् वाग्देवता च यस्य सः, सत्ये कः प्रतिष्ठितः
 कोऽपि, भगवानेव यस्य स्तुतेर्विषयः । सत्ये ब्रह्मणि कः कोऽपि
 प्रतिष्ठितः । ‘द्रुपुत्रयाध्रिवर्तन्ते नान्तरिक्षशिक्षितिक्षयात् । मतिध्रया-
 ध्रिवर्तन्ते न गोविन्दगुणधयात्’ ‘वितथा वेदपान्थानां यत्र सायंगृहा
 रतिः ।’ ‘यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’ इत्युक्त-

रीत्या परमपुरुषमहिमवर्णनप्रवृत्तस्य सत्यप्रतिष्ठितत्वस्य संभवान्न व्यतिरेके तात्पर्यम् । अपि तु दौर्लभ्य एव तात्पर्यम्; 'स महात्मा सुदुर्लभः' इतिवत् । अन्यत्र सत्ये सत्यलोके कः ब्रह्मा प्रतिष्ठित इत्यर्थः । चतुर्मुखोऽथ निदर्शनम् ॥ ३ ॥

'वातां च कौतुककरी विमला च विद्या लोकोत्तरः परिमलश्च कुरङ्गनाभेः । तैलस्य चिन्दुरिव वारिणि दुर्निवारमेतत्त्वयं प्रसरति स्वयमेव लोके ॥' इत्युक्तरीत्या परिशुद्धविद्या ममुद्रपरिषेष्टितभूमण्डले स्वयमेव प्रसरतीत्याह—

कुतश्चिदचलस्थानात्प्रयान्ती सागरान्तिकम् ।

दृश्यादृश्यतनुर्भाति कृत्यभीष्टा सरस्वती ॥ ४ ॥

कुत इति ॥ कुतश्चिदचलस्थानात् देशान्तरं असञ्चरतोऽपि कवेरित्यर्थः पर्वतस्थानाच्च, सागरान्तिकं प्रयान्ती समुद्रपर्यन्तं गच्छन्ती दृश्यादृश्यतनुः क्वचिद्रूढव्यङ्ग्याकृतिः क्वचिदगूढव्यङ्ग्याकृतिः, यद्वा पण्डितेषु दृश्यतनुः अपण्डितेषु अदृश्यतनुः, अन्यत्र सरस्वत्याख्यनद्या गुणगामित्वात् दृश्यादृश्यतनुत्वं प्रसिद्धम् । कृतिषु प्रबन्धेषु विषये अभीष्टा कृतीनां विदुषां ज्ञानाद्यर्थमभीष्टा च, सरस्वती विद्या वेगाख्यनदी च भाति, नदी निदर्शनम् ॥ ४ ॥

विदुषां सूक्तयो मुक्तात्मता संपादयन्त्यः श्रोत्रानन्दाय भवन्तीत्याह—

प्रभूतोदितमुक्ताभिर्भूयते मूक्तिशुक्तिभिः ।

सुदृशां कर्णपूराय तादृक्त्वं फलभेदतः ॥ ५ ॥

अपार्थेतरयुक्तानां व्याससङ्ग्रहशालिनाम् ।

अपि गोपालगीतानां निवेशो निगमादिषु ॥ ७ ॥

अपार्थेति ॥ अपार्थेतरः सदर्थः अर्जुनश्च, तेन युक्तानाम्, व्यासो
विस्तरः संग्रहः सङ्क्षेपः तेन शालिनाम्, ग्रन्थकारिणामेषु स्वभावः,
'यत्समासव्यासधारणम्' इति । व्यासस्य बादरायणस्य संग्रहेण
प्रयत्नेन शालिनां च; गोपालगीतानां पञ्चपालश्लोकानामपि श्रीकृष्णो
क्तानामपि; निगमादिषु-निवेशः प्रमाणेषु ग्रहो भवति, गीतोपनिषदि
ति वेदान्ततुल्यत्वेन ग्रहो भवतीत्यर्थः । गीतोपनिषद्दर्शनम् ॥ ७ ॥

'काव्यं यज्ञसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरभतये । सद्यः पर-
निर्वृतये कान्तासम्मिततथोपदेशयुजे ॥' इति काव्यस्यानेकपुरपा
र्थमाधनत्वात् लोहितपायिगोर्पाटन्यायेन केनाचित्कुकविना मरसकवि-
शब्दं न्यक्कृत्य क्रियमाणः शब्दादम्बरो वृधेत्याह—

जलाशयस्य घोषेण जातलौल्यस्य भूयसा ।

कविशब्दं तिरोधाय कश्चिदर्थो न साध्यते ॥ ८ ॥

जलाशयस्येति ॥ जातं लौल्यं अह कविरिति चापत्यं वाग्वादिना
तरलत्वं च यस्य तथोक्तस्य ; जलाशयस्य मन्दबुद्धेः लडयोरभेदात्,
मरमश्च; भूयसा घोषेण कवेः सत्कवेः शब्द, के जले विः पक्षी हंसः
तस्य शब्दं तिरोधाय परैरश्रुतं कृत्वा, कश्चिदप्यर्थो न साध्यते, कवि-
शब्दकृतमाधुर्यादिकं स्वयं न विभर्ति—इत्यर्थः ॥ ८ ॥

'मणिना बलय बलयेन मणिर्मणिना बलयेन विभर्ति करः ।

कविना च विभुर्विभुना च कविः कविना विभुना च विभाति समा ।
 'अपत्य च कवित्व च द्वयमेव सुभाष्यदम्' इत्युक्तरीत्या कविता-
 भाग्यवानेन प्रकाशत इत्याह—

सदा नवोक्तिमहितः प्रतिरुन्धन्प्रतीपगान् ।

प्रथितः काव्यनाम्नापि कविरेकः प्रकाशते ॥ ९ ॥

सदेति ॥ सदा नवोक्त्या 'प्रज्ञा नवनयोन्मेषशालिनी प्रतिभां
 विदुः' इत्युक्तप्रतिभया विचित्रापूर्वशब्दार्थयुक्तरचनया, महितः
 सर्वैः पूजितः, दानवाना उक्तिभिः मह वर्तत इति सदानवोक्तिः स
 चासौ महितश्चेति; शुक्रपञ्चे स्वञ्जकुञ्जवदिशेषणसमासः । प्रतीप
 गान् प्रतीपवर्तिनः कुकवीन् प्रतिरुन्धन् प्रतिकूलवर्तिग्रहान् प्रति-
 रुन्धश्च, शुक्रदृष्टेस्तदौपनिवर्तकत्वादिति भावः; काव्यनाम्नापि प्रथितः
 भारविः माघ इत्यादिकाव्यनामात्मनापि स्वनामप्रसिद्धिमान्, अपि-
 शब्देन कालिदास इत्यादि केवलनाम्ना च प्रसिद्धः, 'शुक्रो दैत्य-
 गुरुः काव्यः' इति काव्यनाम्ना च प्रथित इति च; एकः मुख्यः
 कविः आदिर्यर्णयिता द्वितीयः शुक्रश्च, प्रकाशते दीप्यते । शुक्रो
 निदर्शनम् ॥ ९ ॥

कश्चिन्महाकविः स्वयमेकदेशस्थितोऽपि कीर्त्या सर्वदिग्भ्यास्तो
 भवतीत्याह—

पूर्वकल्पप्रकारेण पुरुषार्थप्रवृत्तया ।

विचित्रसृष्ट्या विहरन्व्याप्तः कश्चिन्महानपि ॥ १० ॥

पूर्वकल्पेति ॥ 'सवाग्विसर्गो जनताधविद्भवो यस्मिन् प्रति-

श्लोकमयद्वयमस्त्यपि । नामान्यनन्तस्य यशोद्धितानि गृह्णन्ति गायन्ति
 गृणन्ति साधवः ॥ इति सत्कविताया भगवच्चरित्रवर्णने पापानिव
 तंकत्यात् सर्वपुरुषार्थहेतुत्वात् महानापि धनादिना अधिकोऽपि कश्चि
 त्परमपुरुष इति 'महान् प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः ।' इति
 श्रुतिप्रसिद्धेः । पूर्वकल्पप्रकारेण आदिकर्वाणा वार्ष्णीकिप्रभृतीनां
 निर्माणप्रकारेण 'धाता यथा पूर्वमकल्पयत्' इति श्रुतिनिर्दिष्टपूर्व-
 ब्रह्मकल्पप्रकारेण च, पुरुषार्थप्रवृत्तया, 'यशसेऽर्थकृते' इत्युक्तप्र
 योजनार्थं प्रवृत्तया, पुरुषस्य करणकलेवरादिनिर्माणार्थं प्रवृत्तया च;
 विचित्रसृष्टया रसभावबंधुरशब्दार्थचमत्कारकल्पनया विहरन्, व्याप्तः
 कीर्त्या सर्वत्र व्याप्तः, स्वरूपेण सर्वत्र व्याप्तश्च । परमपुरुषो निदर्शनम् ॥

धीरसमुद्रोत्पन्नसुधेव सत्कविसुक्तिरास्वादनीया भवतीत्याह—

मतिमन्थजवेन लब्धवर्णा

प्रतिपन्ना विबुधैरनन्यभक्तैः ।

सुकवेरनया नयस्य सूक्तिः

स्वदत्ते दुग्धपयोनिधेः सुधेव ॥ ११ ॥

मतिमन्थेति ॥ अनन्यभक्तैः भगवद्भक्तैः अमृतातिरिक्तान्नरहितैश्च,
 विबुधैः विद्वद्भिः देवैश्च, मतिमन्थजवेन मन्थसदृशबुद्धयतिशयेन
 मतिसदृशमन्थवेगेन च, प्रतिपन्ना लब्धा वर्णा यस्याः सा तथोक्ता,
 लब्धः वर्णः शुभ्रवर्णो यस्याः सा तथोक्ता च; अनया दोषरहिता
 दुःखविरोधिनी च; सुकवेरनयस्य सूक्तिः नीतिसम्बन्धिनी सूक्तिः,
 दुग्धपयोनिधेः सुधेव स्वदत्ते रोचते ॥ ११ ॥

भाग्यवशेन स्वयमेव करिमश्विजने वाल्मीकाविव कविता प्रस-
रति चेन्मैव कविता, न यत्नमाध्या, तादृशी च क्वचिद्भवतीत्याह—

मनुव्यासप्राचेतसपरिपदृष्टां कचिदियं

सुधासिक्ता मूक्तिः स्वयमुदयमन्विच्छति जने ।

निरुन्ध्युः के विन्ध्याचलविक्रटसंध्यानटजटा-

परिभ्रान्ता पद्मोरुपरि यदि गङ्गा निपतति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु सुभाषितनीव्यां

सत्कविपद्धतिः

एकादशी ॥

मनुव्यासेति ॥ मनुव्यासप्राचेतसपरिपदृष्टां सुधासिक्तास्तभरिता
सूक्तिः, जने पामरेऽपि स्वयमुदयमाविर्भाव अन्विच्छति अपेक्षते,
तत्र निदर्शनमाह— निरुन्ध्युरिति । विन्ध्याचलविक्रटा निम्नोन्नताः
सन्ध्यानटस्य शिखस्य या जटास्तत्र परिभ्रान्ता गङ्गा पद्मोरुपरि यदि
निपतति के निरुन्ध्युः, न केऽपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

इति श्रीमच्छ्रीशैलकुलतिलकस्य वेङ्कटाचार्यसोमसुतः सुतस्य

श्रीधीनिवासविदुषः कृतिषु सुभाषितनीवी-

व्याख्याया रत्नपेटिकाख्यायां

सत्कविपद्धतिः

एकादशी ॥

परीक्षितपद्धतिः ॥

‘सहसा विदर्शित न क्रियामविबेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्यदः’ इति नीतिमनुस्त्य परीक्षितपद्धतिमाह—

काकानां कोकिलानां च सीमाभेदः कथं भवेत् ।

यदि विश्वसृजा साक्षं न कृता कर्णशङ्कुली ॥ १ ॥

काकानामिति ॥ विश्वसृजा ब्रह्मणा अक्षिभ्यां सहितं यथा भवति तथा साक्षं, ‘तेन सहेति तुल्ययोगे’ इति बहुमीहिः ; बहुमीहां मन्थ्यशोः स्वाङ्गात् यजिति पञ्च । कर्णशङ्कुली कर्णपादा, न कृता यदि, ‘शङ्कुली कर्णपाश्यपि’ इत्यमरः । काकानां कोकिलानां च नीमाया मर्यादायाः, भेदः कथं भवेत् ; कर्णमृष्टरभावे काककोकिलभेदो न जायेत, अत्रिसृष्ट्या काककोकिलनाम्यमेव गृहीतम्, तत्र तद्वृनिप्राहिकर्णसृष्ट्या अयं काकः अयं कोकिल इति शायत इत्यर्थः । परमपुरुषेणैव लोकहितार्थं समीचीनप्रमाणानि सम्पादितानि, ततश्चापातज्ञानेन सदसद्विशेषाग्रहेऽपि विशेषग्राहकैः प्रमाणैः सम्यक् परीश्य सदस्तूपाददीत, असदस्तु त्यजेदिति भावः ॥ १ ॥

‘ये तत्र ब्राह्मणाः मम्मार्गिनः, युक्ता आयुजाः, अन्धक्षा धर्मकामाः स्युः, यथाते तत्र वर्तेस्व, तथा तत्र वर्तेथाः’ इत्युक्तरीत्या वृत्तादि-

धर्मसन्देहे वृद्धान् पृच्छेत्, तेऽपि तत्र सम्यगुपदिशन्तीत्यभिप्रेत्याह—

छन्दःप्रत्ययशुद्धात्मा पश्यन्त्यातिगणस्थितीः ।

वर्णादिनियतं वृत्तं नियुक्ते गौरवादिवित् ॥ २ ॥

छन्द इति ॥ छन्दःप्रत्ययेन वेदार्थज्ञानेन छन्दःशास्त्रज्ञानेन च, शुद्धः सन्देहरहितः आत्मा मनो यस्य स तथोक्तः, यतीनां प्रतिना गणस्थितीः, पश्यन् विचारयन्, 'ये निजितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते' इत्यमरः । 'यतिर्विच्छेदसञ्जितः' इत्युक्तयतिगणस्थितीश्च; अत्र विच्छेदाभावो दोषः, अत्र विच्छेदाभावो गुण इत्यादिस्थितीश्च पश्यन्, गौरवादिवित् गुरुभाव प्राप्तवान्, वर्णानां गुरुत्वलघुत्वाद्यभिप्राय, वर्णादिनियतं ब्राह्मणादिवर्णानियतं क्षत्रगणादिनियतं च, वृत्त आचार आर्यादिवृत्तं च, नियुक्ते उपदिशति; अतो वृद्धान् दृष्ट्वा अनुतिष्ठेदिति भावः ॥ २ ॥

सदसद्विद्येकः परिशुद्धमुक्त्वादवगन्तव्य इत्याह—

सुवर्णमपि दुर्वर्णं युक्त्या दर्शयितुं क्वचित् ।

व्यनक्ति शुद्धिं सहसा शुचिरेकः स्वतैर्दृश्यतः ॥ ३ ॥

सुवर्णमपीति ॥ एकः शुचिः अभिजनविद्यावृत्तैः शुद्धः यहिश्च, 'शुचिरपिप्तम्' इत्यमरः । क्वचित् पुरुषे हिरण्यादौ च, युक्त्या स्वयोगेन, सुवर्णं शोभनब्राह्मणादिजातिं दुर्वर्णं शूद्रादिजातिं च, शूद्रादिभ्यपि केषु चित्रजोपर्वीतादिधारणमभवात्, सुवर्णं शोभनवर्णं दुर्वर्णं च, दर्शयितुं स्वतैर्दृश्यतः स्वतेजोमहिम्ना, सहसा शुद्धिं शोभनं

व्वनक्ति प्रकटयति : यथा अग्निमुखतो हिरण्यरजतादिशुद्धिर्जायते
तथा परिशुद्धयोगात् दुष्टादुष्टत्वरूपे जायेते इति भावः । 'मुवर्णमपि
दुर्वर्णं दर्शयितुमिति विरोधन्यार्थान्तरणामासितत्वात् विरोधाभासः ॥

महात्मनु दुर्जनेनारोपितं दोषं केऽपि न गृह्णांन्याह—

स्वच्छस्वादुविशुद्धानां स्रोतसां कलशोदधेः ।

दोषं केऽपि न मृष्यन्ति दुष्टजिह्वेन कल्पितम् ॥ ४ ॥

स्वच्छेति ॥ दुष्टजिह्वेन दुष्टसर्पेण वानुकिना कल्पितम्, कलशो-
दधेः क्षीरमनुद्रस्य, स्वच्छस्वादुविशुद्धानां निर्मलमधुरशुभ्राणाम्,
स्रोतसाम्, दोषं कालकूटविषम्, केऽपि न मृष्यन्ति न सहन्ते ।
एवं मनु दुष्टरारोपितं दोषं केऽपि नाङ्गीकुर्वन्त्वान्यथः ॥ ४ ॥

मतामिह लोके जात मत्त्वगुणसंस्थापनं योग्यम्, दुष्टानां तु सत्त्व-
संस्थापनं अन्यदित्याह—

इहैव भुवने जातं सत्त्वसंस्थापनं क्षमम् ।

गृह्यते किमपि स्वस्थैरन्यात्किमपि जिह्वगैः ॥ ५ ॥

इहेति ॥ इहैव भुवने लोके, जातं संभावितम्, मत्त्वसंस्थापनं
मत्त्वगुणवर्धनम्, अमं हितम्. 'आहारशुद्धौ मत्वशुद्धिः' इत्युक्त
प्रकारेण मत्त्वशुद्धिः सम्पादनीयेत्यर्थः । 'न मत्त्वादारोग्यम्' इति सत्त्व
गुणस्यैवात्मनो भवरोगानिर्दत्तनेनारोगतासम्पादकत्वान् 'इहैव नरक-
ध्याधिचिकित्सां न करोति चेत् । अनौपद्यमयं प्राप्य महत्रः किं
करिष्यति' इति ह्युक्तम् । स्वन्धैः पारलौकिकदुःखंमजानद्भिः इद-

मेव भोग्यमिति मन्वानैः जिह्वागैः दुष्टैस्तु अन्यत्किमपि, सत्त्वसंस्था-
पनमित्यनुपज्यते, सत्त्व सत्त्वगुणः मस्थाप्यते नाश्र्यते बलवता-
ऽनेनेति सत्त्वसंस्थापन रजस्तमोवृद्धिकरं सत्त्वनाशकं वस्तु, गृह्यते
नेष्यते, विरुद्धविषयमदिरास्वादः क्रियत इत्यर्थः । अत्र निदर्शन
सर्पाः । जिह्वगैः सर्पैः पातालस्वर्गस्थैः अन्यत्किमपि सत्त्वसंस्था-
पन नागसहस्रश्लकरं रम्यं पीयते, तत्तेषां स्वर्गस्थत्यात्सुखाबहवः एतेषां
स्वस्थस्य भ्रान्त्या अन्यदृश्यते, तद्दुःखावहमिति भावः । नागलोकं
तादृशरसोऽस्तीति भारते मीमंसेनपातालगमने वर्णितम् । सर्पैः
स्थाधानुः सम्यक्स्थापने नाशने च वर्तते ॥ ५ ॥

दुर्वासनाबलवशात् दुष्टाः सञ्छास्त्रं परिहरन्ति चेन्न शास्त्रस्य
दानिः, किंतु त एव अज्ञानिन इत्यभिप्रेत्याह—

कलकण्ठगलास्वाद्ये कामस्यास्त्रे निजाङ्कुरे ।

निम्बवृत्तिभिरुद्गीर्णे न चूतः परितप्यते ॥ ६ ॥

कलकण्ठेति ॥ कलकण्ठगलास्वाद्ये ; कौकिलकण्ठास्वादनीये
कर्मणनिवर्तनेन तदीयमधुरप्यनिहेतौ, अनेन पापनिवर्तनेन मर्मार्चा-
नशानात्पनिहेताविति गम्यते । कामस्यास्त्रे विषयमुत्पसाधने, अप्रारि
भगवत्कैङ्कर्यादिमुन्वहेताविति गम्यते । निजाङ्कुरे स्वकीयफलवे, निम्ब-
वृत्तिभिरुद्गीर्णे निम्बसयोगादर्यादास्यप्रतिष्ठे चान्ते सति चूतो
न परितप्यते परिनाप नोपैति, जनानां परिनापविषयो न भवति,
उष्ट्रा एव निवृन्त इति भावः ॥ तप मन्नाप इत्यभ्यात् कर्तरि लट्,
दियादित्याच्छब्दः ॥ ६ ॥

महाजनपरिग्रहान् निकृष्टमपि वस्तु श्रेष्ठं भवतीत्यभिप्रेत्याह—

रत्नाभरणयोग्यानां राजान्तःपुरयोषिताम् ।

क्रीडाकङ्कणनिर्माणकाचोऽपि ललितायते ॥ ७ ॥

रत्नाभरणेति ॥ क्रीडाकङ्कणेषु निर्माणार्थकाचोऽपि मृष्टेदकृतदर्प-
णोऽपि ललितायते परमभोग्यो भवति । 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च,
हलः' इति अनूततद्भावे ऋच् । 'काचाञ्जिनचयमृष्टेददृष्टमुजः' इत्यमरः ।
राजान्तःपुरयोषितामित्यनेन परमैकान्तिनो विवक्षिताः रत्नाभरणयो-
ग्यानामिति महाराजपरिचरणीयत्वं विवक्षितम् । क्रीडाकङ्कणेत्यनेन
तन्मेवायोग्यः कश्चिद्बुद्धिमान् निकृष्टोऽपि विवक्षितः ॥ ७ ॥

यत्र सारासारविवेचकाभावेन तुल्यत्वपरिकल्पनं तत्र भतां महता
मौनमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह—

मन्ये किन्नरमुख्यानां मौनं जगति मांप्रतम् ।

मशककणितं यत्र वीणास्वनविकल्पितम् ॥ ८ ॥

मन्य इति ॥ यत्र मशककणितं मशकध्वनिः वीणास्वनेन विक-
ल्पितं तुल्यं कृतमित्यर्थः । तत्र जगति किन्नरमुख्यानां मौनमेव मांप्रत
मन्ये, युक्तमिति निश्चिनोमि ॥ ८ ॥

क्वचित्कार्यवशेन निकृष्टपरिग्रहेऽपि हृदयाहादिनां प्रवृत्तिर्न
भवतीत्याह—

कट्टनामिदं सार्धत्वात्क्रामं भवति संग्रहः ।

तथापि वृत्तिर्न तथा रसज्ञानुमतिक्षमा ॥ ९ ॥

कटूनामिति ॥ कटूनां तीक्ष्णानां कोपवतामित्यर्थः । 'रमे कटुः कट्वकार्ये त्रिषु मत्सरतीक्ष्णयोः' इत्यमरः । शुण्ठी पिप्पली मरिचा इति वैद्यशास्त्रप्रसिद्धत्रिकटूनां च, सार्धत्वात् सप्रयोजनत्वात् काम यथेच्छ सग्रहः स्वीकारो भवति, तथापि वृत्तिः व्यापारः भक्षण च, तथा समीचीनवत् रसशानां रसिकानां रसजाया जिह्वायाश्चानु-मतेरङ्गीकारस्य भ्रमा योग्या न भवति । त्रिकटुक निदर्शनम् ॥ ९ ॥

वेदशास्त्रवत्सु कृधा शब्दो न प्रसरतीत्यभिप्रेत्याह—

नादमङ्गलतालानां लाङ्गलीनटनोचितम् ।

श्रुतिक्षमेषु ग्रामेषु न मूर्च्छयति गीतिवत् ॥ १० ॥

नादमिति ॥ वेदशास्त्रसमर्थेषु ग्रामेषु लाङ्गलीनां नारिकेलानाम्, नटने याव्यादिना चलने, उचितमभ्यस्तम्, अङ्गलतालानां च स्वरय-तितालवृक्षाणां सहभावेन प्रवृत्त नादम्; श्रुतयः स्वरारम्भकावयवश-ब्दाः ताभिः क्षमेषु समर्थेषु, ग्रामेषु स्वरसन्दोहेषु, नटनोचित नाट्योचितम्, तालानां कांस्यवाद्यानाम्, नाद गीतिवत् गीतिष्विव, न मूर्च्छति न वर्धयति । गीतिषु स्वरारोहाधरोहण मूर्च्छनम्; तत्र ताल-नादस्य यथारोहाधरोहण नास्ति, तथा तत्र तालनादस्य मेलनं वेदपा-ठको न सहते, निरर्थकशब्द न महत् इति भावः ॥ १० ॥

सदसदिवेचन कस्यचित् भाग्यवशेन भवति, नाभ्यासादित्याह—

विधिमन्तरेण विहगेन कुतः

पयसोरशिक्ष्यत विवेकविधिः ।

कति वा दिनानि वद पर्यचिनो-

त्कलशासुतः कवलयन् जलधिम् ॥ ११ ॥

विधिमिति ॥ विहगेन हंमेन, विधिमन्तरेण देवयत्रं विना,
पयमोः धारणीरयोः, विवेकविधिः विविच्यग्रहणम्, कुतोऽशिष्यत
अभ्यन्तः, न कुतश्चिदपीत्यर्थः । कलशासुतः अगस्त्यो वा जलधिं
कवलयन् कवलनार्थं कतिया दिनानि पर्यचिनोत् परिचयमकार्षीत् ।
यदेति परिचयाद्यभावप्रकटनार्थः ॥ ११ ॥

परिशुद्धविद्य एव श्रेयानिन्याह—

एकयाऽपि कलया विशुद्धया

योऽपि कोऽपि भजते गिरीशताम् ।

भूयमीरपि कलाः कलङ्किताः

प्राप्य कश्चिदपचीयते शनैः ॥ १२ ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य

श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य

कृतिषु मुभाषितनीत्यां

परीक्षितपद्धतिः

द्वादशो ।

संया मुभाषितानां माला महनीयवर्णवृत्तगुणा ।

भावुकसङ्गधारुदा प्रियपदनिभूषिता जयति ॥

एकयेति ॥ कश्चित्कलङ्कितः सम्यग्भ्यासाभावेन अनिश्चि-
तार्थाः, भृयसीः कलाः बर्हाः विद्याः, प्राप्य ग्रनैः अपचीयते क्षीणो
भवति, सुदृढविद्यो न भवति, विशुद्धया सप्रदायपूर्वकः सम्यग्भ्य-
स्तया, सुनिश्चितार्थया एकया कलयाऽपि, योऽपि कोऽपि यः क-
श्चिदपि, गिरि वाचि यिपये, ईशतां स्वतन्त्रत्वम् भजते । अत्र चन्द्र-
शिवश्च निदर्शनम् ॥ १२ ॥

सुपारगिरिमच्छायं गुलसीदामभूषणम् ।
नुरङ्गवदनं वन्दे नुङ्गसारस्वतप्रदम् ॥

श्रीभते रामानुजाय नमः ।

इति श्रीमच्छ्रीशैलकुलतिलकस्य बेट्टाचार्यसामुत्तः सुतस्य
श्रीश्रीनिवासविदुष कृतिषु सुभाषितनीवी-
व्याख्यायां रत्नपेटिकाख्याया
परीक्षितपद्धतिः
द्वादशी ।

श्लोकानुक्रमणिका ॥

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
अ		अमित्रे विश्वासः	४५
अकिञ्चित्कारिणाम्	२७	अमृतस्यन्दिन	६०
अङ्गयुक्तः	७३	अवक्रस्तारकार्घ्याश-	३२
अण्डजाः	१५	अव्यवस्थितवृत्तानां	३५
अधिकोन्नतैर्वापि	२७	अस्तु तावत्	१६
अनर्जाकृतकामाना	५०	अहार्यः सर्वमध्यस्थ-	५१
अनन्तह्यातिसपन्नः	५०	अहार्येण	६०
अनाकलितमानुष्याः	४४	अदितुण्डिक	५३
अनिर्घात धाराश्रमम्	८४	आ	
अनिःशेषितदातव्य	८३	आन्मार्थ युक्त	२३
अनुकतुंमपहोतु	५२	आभिमुख्यदशा	७९
अनुज्झितसुहृद्भावः	७९	आलोकावधि यदूशन	३८
अनेकमुखपापारमा	२५	इ	
अपङ्किलधिमः	८७	इहैव भुवने जानम्	९७
अपार्थेतरयुक्ताना	९१	उ	
अपि निर्मुक्तभोगिन	४२	उत्पथा दुर्नदाः	२४
अपि सत्पथ	१६	ए	
अपि सन्तापशमनाः	८१	एकयापि कलया	१०१
अपुनर्देशिशब्दार्थ	८२	एकैव गुरोर्दृष्ट्या	६७
अप्यनावर्जिताः	७९	क	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
कट्टनामिह सार्थत्वात्	९९	जनयत्यनले दाह	५९
कठिनः कृशमूलश्च	८०	जनित्वापि महागोत्रे	२४
कलकण्ठगलास्वाद्ये	९८	जलाशयस्य घोषेण	९१
कलङ्गिनि जले	६५	जातिमात्रशरणाः	३७
काकाना कौकिलाना	९५	जोषमेकपदे	३४
काम लिखतु	१५		
कामाधिकरणप्राण	७४	तदेव शृङ्गताम्	१४
कुतश्चिदचलस्थानात्	८९	तमः स्वभावमलिन	३७
केन चिदान्तकृत्येन	२५	समिष्ठाचारिणा	७२
क्षोभिता विबुधैः	८२	तरतु विवित्मयार्थि	४५
		तान् घ्नन्ति हन्त	१०
ग		त्वच माम जीव	८३
गतिर्ध्यांघ्रा	१९		
गरुन्मति सुपक्षता	५३		
गुणजालप्रकर्षे	३१	दष्टमारुह	१६
		दुष्टैरारोपित	३६
घ		दष्टपट्टा प्रतिपद	४०
घोरास्त्यक्तमिधंवैराः	४३	देशकालविशेषेण	५७
		द्विजराजाह	३१
च		द्विजस्य सितपक्षस्य	३५
चकौरानादर	५६		
		ध	
छन्दः प्रत्ययशुद्धात्मा	९६	धर्ममेतुनिविष्टाना	४९
छलिन मत्कथानर्हम्	२६	धुर्याणामपि	१७
छिद्र जनयताम्	५८		
ज		न	

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
नद्यास्तोयं	६७	प्रयुत्रो	७०
नवदलपुटे	११	प्रभूतोद्दिन	८९
नादमहृणनालानां	१००	प्रमितिपरिष्कृत	८
निगिरन्तो जगत्प्राणान्	२७	प्रयुक्त मन्त्रिभिः	७३
निमीलयतु श्लोचने	२०	प्रशान्तिं विन्दन्ति	७४
निरर्षाधिगुणग्रामं	१२		व
निर्मुक्तमवध	८०	बलात्तरेण	१८
नीचानुस्मरणान्मन्ये	४१	बहु विदधति	१०
नीतिः मती	७६		म
	घ	मण्डकराविष	४३
पननानन्तरम्	३३	मतिमन्थजवेन	९३
पततां हन्त	३३	मनुष्याम्	९४
परचिन्तकनिरताः	२२	मन्ये किन्नर	९९
पश्यति परेषु	५	मर्दङ्गिः परीक्ष्यमान	५९
पार्थिवानां	७१	महान्त पुरुष	६६
पुष्यगन्धाः	५१	महापुरुष	८७
पुषः क्षम्यन्वित्	५६	मित्रे भवति	४२
पूर्वकल्पप्रकारेण	९२	मुक्तानुगुण	४९
प्रतिगृह्णाति	५८	मुक्ताहार	२८
प्रकृष्टप्राप्तितः	६३	मुख्यदानोदक	८१
प्रनिपन्नवामदृष्टिः	९		य
प्रतीपमुप	९०	यत्र पयःप्रवृत्ति	६
प्रथममुज्जाय	३	यमेनोपक्रमे	७६

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
येया हिरण्यकशिपु	८१	मतामेव ग्वपुं परव	४७
र		सतपथ छादयन्	१७
रक्षाभरण	८२	मदमन्ता	७२
घ		मदानबोक्तिमहितः	९६
बदान्यध	८३	मग्नियोगेन	४८
विक्रमाकान्त	७०	मर्वेयामुत्तरा	८०
विदधानु धाम	६१	मुदर्शनमृता	१९
विधिमन्त्रेण	१००	मुवर्णमपि दुर्वर्ण	९६
विधौ लब्धवृत्ति	७६	सुरतन्म्यावदातस्य	६३
विबुधमहिते	७७	सूत्र रत्नममावेशान्	६६
विभुर्बन्ध प्राण्य	६८	स्थलपरिक्षेपित	८
विशुद्धवर्ण	८८	खेहः सैत्यम्	२३
विषमा गुणभेदेन	६४	स्फटिक स्वभाव	७
विषयेत्कर्पि	६१	खच्छस्वाद्	९७
श		खतश्चतन्व	६६
शिखके हरिताकारो	६५	खदष्टिप्रतिघातेन	६४
स		ख	
सनः सत्त्वविर्हानानाम्	४१	हरिकरपुष्करहम	७

ADDENDA.

पुटः ६५.

शिक्षकेति ॥ शिक्षके शिक्षकसमीपे, हरिताकारो द्विजः शुक्रः, अपूर्ववर्णवान् भाति अकाराद्यक्षरवान् भाति । मेरो, नीलतनुः द्विजः काकः, अपूर्ववर्णवान् पूर्ववर्णादन्यवर्णवान् स्वर्णवर्ण इत्यर्थः । मन्यनिष्ठे वसिष्ठे, कौशिकः विश्वामित्रः, अपूर्ववर्णवान् ब्राह्मणवर्णवान्, वर्णशब्दो वर्णत्वपरः न विद्यते यस्मात् पूर्वो वर्णः सोऽपूर्ववर्णः ब्राह्मणवर्णः, ब्राह्मणवर्णादि न पूर्ववर्णोऽस्ति तस्य सर्वपूर्वत्वात् । यद्वा सत्यनिष्ठे गौतमे कौशिकः इन्द्रः, अपूर्ववर्णवान् अवर्णवान् इत्यर्थः । अवर्णम् अधरः परीवादो वा । 'अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत्' इत्यमरः ॥ ५ ॥

पुटः ७६.

यमेनेति ॥ 'अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ।' इति यमशब्दार्थः उक्तः । उपक्रमे ऐश्वर्यारम्भदशायां, यमेनाहिंसनादिना, व्यवस्थितमेकरूपं पुरूपम्, विश्वाधीशं विश्वस्य भूमण्डलस्य अर्धाङ्गं प्रभुं, जानन् अहिंसादियुक्त एव मण्डलाधिपतिः भविष्यतीति निश्चयवानित्यर्थः । मामादिषु सामदानभेददण्डेषु, तत्त्वज्ञः यथार्थज्ञानवान् च यो भवति । स तादृशः कः सिद्धिं नार्हति । एतादृशः सर्वोऽपि राजा

सिद्धि इष्टार्थप्राप्तिम् अर्हत्येवेत्यर्थः । अर्थान्तरम् । य सनकमेक ब्रह्म-
कुमारम्, एनोऽपक्रमे पापापगमे जाते व्यवस्थित वौ परमात्मनि
अवस्थितम्, विश्वाधीश च विश्वेषाम् आधीना मानसव्यधानाम्
ईशम् अवश्य च, अज्ञानम् महर्षयो ज्ञातवन्तः । सामादिषु ऋग्यजुः-
सामाथर्षणेषु, तत्त्वज्ञः स सनकः सिद्धिमर्हत्येव । 'विः पक्षिपरमा-
त्मनोः' इति भट्टवाणः । 'पुस्त्याधिर्मानसी व्यथा' इत्यमरः ।
अर्थान्तरम् । एनोऽपक्रमे पापापगमे, विश्वाधीश प्रपञ्चप्रभु व्यव-
स्थित इत्यस्थित च य ब्रह्माण जानन् सामादितत्त्वज्ञः पुरुषो भवति,
सः कः स ब्रह्मा सिद्धिं प्राप्यताम् अर्हतीति । अर्थान्तरम् । सामादि
तत्त्वज्ञः पुरुषः व्यवस्थित गरुडस्थित हरि विश्वाधीश चराचरपति
जानन् भवति । 'एको नैक, सवः कः किम्' इति सप्तशः स हरिः
सिद्धिम् अनवाप्तावाप्तव्यप्राप्ति नार्हति । 'नानवाप्तमवाप्तव्यम्' इति
स्मृतेः ॥ ८ ॥

प्रयुक्तमिति ॥ काले मन्त्रिभिः प्रयुक्त प्रातिकृत्याभिवृद्धेः प्रागे-
चामात्यैः कृत, भक्तिभेदात् पुरस्कृत पूजित, साम समीचीनवचन,
ज्वलनवक्त्राणामपि क्रोधातिशयेन ज्वलनसदृशमुग्धानामपि, पर मव-
नन श्रेष्ठ वशीकरणमाधर्न । 'वज्रक्रिया संवननम्' इत्यमरः । अर्थ-
न्तरम् । काले बहिष्पद्यमानादिप्रयोगकाले मन्त्रिभिः सामगैः ऋग्यजुः-
सामानि मन्त्राः तद्विदः मन्त्रिणः 'अहे बुध्य मन्त्रं मे गोपाय यमृष-
यस्त्रैविदा विदुः । ऋचः गामानि यजपि । सा हि श्रीरमृता सताम्'
इति श्रुतेः । प्रयुक्त गीत, भक्तिभेदेन हिङ्काराख्येन भक्तिविशेषेण,
पुरस्कृत पूर्वभागे कृत हिङ्कारस्य सामानवयवत्वेऽपि 'सप्तभक्त

सामोपर्मात् इति श्रुत्या स्तोत्राङ्गत्वेन च भक्तिशब्दः । प्रस्तावस्य सामावयवत्वेऽपि सामपुरस्कारकत्वं न संभवति, उर्ग्राथाद्येकदेश-पुरस्कारकत्वात् । ज्वलनघक्त्राणामपि अग्निमुन्वानां देवानामपि, साम-गीतिविशेषः परं संबननमिति । यद्वा भक्तिभेदैः प्रन्नायोद्गीथप्रति-हारोपद्रवनिदानाख्यैः विभागविशेषैः पूजितमिति ॥ ९ ॥

विधाविति ॥ नान्या जैमिनिमुनिप्रणीतन्यायकल्याणेन, विधां ग्राम्नाथैः, लब्धधृतिः निर्भयः, क्रियमाणे कर्मण्यन्यथाशङ्का हि दुरि-नोत्पत्तिशङ्काजननद्वारा भीतिमुत्पादयति, न्यायजनितो निर्णयः तां शङ्कां वाग्यति । विनतानन्दनः आनतानां ऋत्विजां दक्षिणाभिः आनन्दोत्पादकः, द्विजः त्रैवर्णिकः, स्थानेषु नियम्यमानैः भुजङ्गरपि भूष्यते सजपनविशसनादिषु नियुज्यमानैः कृपितैरपि स्तूयते । अर्था-न्तरम् । नान्या इष्टदेशप्राप्तेन तदर्थमित्यर्थः । विधौ विष्णौ, लब्ध-धृतिः प्राप्तधारणः, विनतानन्दनः द्विजः वैनतेयः पक्षी, स्थानेषु गिरःकर्णभुजवध्नःकटिपादेषु, नियम्यमानैः वष्यमानैः, भुजङ्गैः सर्पैरपि, भूष्यते अलंक्रियते ॥ १० ॥

नीतिरिति ॥ व्यवहारासमर्थस्य कोकिलस्य शैशवे शरीररक्षार्थं का-ककुलान्तर्भावोऽपेक्षितः । साध्यनिष्पत्त्युत्तरकालं विजातीयसहवासस्य दुःग्वावहत्वेन सजातीयसहवासस्य हृद्यत्वेन च काककुलबहिर्भावो-ऽपेक्षितः । एतदुभयं काकैरेव घटयतो विधेः साजात्यवैजात्यबुद्धपु-त्पादनरूपसामर्थ्यप्रशंसया परैरेव स्वार्थं घटयतः पुरुषविशेषस्य साम-र्थ्यप्रशंसां व्यनक्ति । हे परपुष्ट, कोकिल, यतः नीतेः, त्वं, बलिपुष्ट-कुलैः काककुलैः पुत्रीकृतोऽसि । एष विधिः तव कर्णे यथा पञ्चमम्

उच्चकार उद्गीर्णवान् विभक्तवान् । ततः, काले तस्मिन् काले, परुषः
 तेरेव यतो नीतिः दूरीकृतश्चासि । त्वयि धातुः सा नीतिः साजात्य-
 वैजात्यबुद्ध्युत्पादनरूपा पर सती अत्यन्तं श्लाघ्या ॥ ११ ॥

पुटः ८३.

वदान्येति ॥ कदर्यंश्च, गृहीतस्थिरलोभतः इदं स्थिर भूयादिति
 भावात्, परान् अन्यान्, अर्थैः अयोजयन्, कस्मैचित् किञ्चित्
 अददत्, स्वजनानामनर्थहेतून् अर्थान् धनानि, संचिनोति । परेभ्यो-
 ऽर्थे दत्ते स्वार्थनाशः स्यादिति मत्वा न किञ्चित् ददाति, प्रत्युत स्व-
 जनान् बाधते स्वार्थलोभायेति भावः । वदान्यः, गृहीतस्थिरलोभतः
 गृहीतमिदं स्थिरं मे भूयादिति इच्छया स्वान् अर्थान् आत्मीयधनानि,
 परानर्थैः परोपद्रवैः, अयोजयन् परोपद्रवे कृते तत्रानुकूलार्थनाशः
 स्यादिति बुद्ध्या स्वेनार्थेन परान् अपीडयन्नित्यर्थः । अर्थान्
 संचिनोति ॥ ९ ॥

अनिःशेषित इति ॥ दातव्यम् अपरेष्ठितं तेन च तत्प्रभो
 लक्ष्यते । अनिःशेषितः असमाप्तः दातव्यः ईप्सितप्रभो येन तम् ।
 वदान्यामिति यादिन अन्यदीप्नित वदेति वादिनं पुरुषम्, अर्थी
 जनः, सर्वालः नोपसर्पति व्रीट्या आकुला बधूरिव, महत् अस्माकम्
 ईप्सितं कथमय दास्यतीति आगमनदशायाम् उत्पन्नाया बुद्धेः
 सर्वमीप्सितम् दत्त्वा पुनः अन्यत् वद इति प्रश्नेन बाधितत्वात्
 लज्जा ॥ १० ॥